

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Юридичний факультет

Кафедра історії, археології та туризму

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ
НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

здобувач 2 курсу групи СОІ-23зм

спеціальність 014.03 – Середня освіта. (Історія)

спеціалізація: _____

Македонський К.В.

_____
(підпис)

Керівник: д.і.н., проф. Михайлюк В.П.

_____
(підпис)

Київ – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет

Юридичний

Кафедра

Історії, археології та туризму

Освітній ступінь

магістр

Спеціальність

014.03 Середня освіта. (Історія)

Спеціалізація

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

к.і.н. доц. САПИЦЬКА О.М.

“ ___ ” _____ 2024 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ВИПУСКНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Македонському Карлу Валерійовичу

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи: “ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ”

Керівник роботи Михайлюк Віталій Павлович, д.і.н., професор,

затверджений наказом по університету від 10 жовтня 2024 року № 72/14.06

2. Строк подання студентом роботи до захисту 16 грудня 2024 року

3. Вихідні дані до роботи: дослідити використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти та на основі проведеного дослідження розглянути питання доцільності ширшого їх використання під час вивчення історії у закладах середньої освіти.

4. Зміст основної частини (перелік питань, які потрібно розробити): Вступ. Історіографія та джерельна база проблеми (Джерельна база історичного компоненту загальної середньої освіти. Історико-педагогічний огляд, поточний стан та перспективи в історичній освіті у системі загальної середньої освіти).

Поняття документу і документальних джерел, їх види, класифікація та характеристики (Генезис і розвиток поняття “документ”, його функції та ознаки. Поняття “історичне джерело”, його предмет, завдання, функції та еволюція. Класифікація історичних джерел. Критика історичних джерел. Писемне історичне джерело як компонент підручника з історії України).
 Методика та аналіз використання історичних джерел на уроках історії, їх вплив на розвиток пізнавальної діяльності та критичного мислення учнів (Методика роботи з історичним джерелом на уроці історії. Навчальні функції історичних документів. Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії в навчальних закладах середньої освіти. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі). Висновки. Список використаних джерел та література.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов’язкових креслень): _____

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	проф. Михайлюк В.П.	10.10.2024	31.10.2024
2	проф. Михайлюк В.П.	01.11.2024	14.11.2024
3	проф. Михайлюк В.П.	15.11.2024	29.11.2024

6. Дата видачі завдання: 10 жовтня 2024 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної випускної роботи	Строк виконання етапів	Примітка
1	Аналіз джерел та літератури за темою	10.10.2024- 15.10.2024	

2	Робота над вступом та першим розділом	16.10.2024- 24.10.2024	
3	Робота над другим розділом	25.10.2024- 02.11.2024	
4	Робота над третім розділом	03.11.2024- 17.11.2024	
5	Робота над висновками	18.11.2024- 25.11.2024	
6	Оформлення списку використаної літератури	26.11.2024- 01.12.2024	
7	Технічне оформлення роботи	02.12.2024- 08.12.2024	
8	Здача роботи на кафедру для перевірки науковим керівником	09.12.2024	
9	Завантаження роботи для перевірки на плагіат	20.12.2024	
10	Захист кваліфікаційної випускної роботи магістра	24.12.2024	

Здобувач _____ **К. В. Македонський**
(підпис)

Керівник роботи _____ **В. П. Михайлюк**
(підпис)

Реферат
до випускної кваліфікаційної роботи магістра
Македонського Карла Валерійовича

Група: СОІ-23зм

Назва роботи: Використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти

Title: The use of documentary sources in history lessons in secondary education institutions

Обґрунтування проблеми, що підлягає дослідженню. Актуальність дослідження використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти зумовлена тим, що історичні джерела виступають як свідчення, відображення, образи, сліди минулого, використання яких служить реконструкції історичного минулого, а поєднання інформації з джерел різних видів дозволяє відтворити більш цілісну та повну картину минулого. В свою чергу, використання історичних документів на уроках історії відіграє важливу роль у сучасному процесі навчання історії та є ефективним засобом формування історичного мислення та світоглядних особистісних компетентностей учнів.

Мета роботи. Дослідити використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти та на основі проведеного дослідження розглянути питання доцільності ширшого їх використання під час вивчення історії у закладах середньої освіти.

Основні задачі: 1. Проаналізувати джерела та історіографію проблеми використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти. 2. Дослідити та розкрити поняття документальних джерел, їх види, класифікація та характеристики. 3. Дослідити методику та провести аналіз використання історичних джерел на уроках історії, їх вплив на розвиток пізнавальної діяльності та критичного мислення учнів.

Програма дослідження. Предметом дослідження є практичне використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти. Ми зосереджуємо увагу на вивченні нормативно-правового регулювання, теоретичних засад, методів, проблем та перспектив використання документальних джерел на уроках історії в середній школі, методичних умовах використання історичних документальних джерел під час вивчення курсу історії за програмою старших класів середньої школи, а також типологічній та функціональній специфіці історичних документів як джерела інформації, професійних підходах учителя та учнів до роботи із документальними джерелами.

Методологічно дослідження базується на міждисциплінарному підході, який інтегрує методи історичної науки, педагогіки, та джерелознавства. Використовуються загальнонаукові методи (логічний, історичний, індукції та дедукції), спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, метод історичного та логічного підходу, теоретичний аналіз наукової та навчальної літератури з проблеми дослідження, аналіз та узагальнення педагогічної практики та результатів навчання учнів), а також емпіричні методи: спостереження, бесіди, тестування, анкетування, аналіз досягнень за підсумками діяльності учнів старших класів за результатами використання історичних документальних джерел у процесі вивчення історії України та її земель. Це дозволяє всебічно проаналізувати методологічні та смислові аспекти використання документальних джерел на уроках історії.

Загальне дослідницьке питання. Яким чином та як саме використання документальних джерел на уроках історії впливає на пізнавальну діяльність учнів та формує їх здатність критичного та самостійного мислення, роботи з документами та ілюстраціями, ставити запитання, відрізняти упередження, уміння робити обґрунтовані та збалансовані висновки?

Спеціальні дослідницькі питання за розділами.

Яка джерельна база історичного компоненту загальної середньої освіти?

Який поточний стан та перспективи в історичній освіті у системі загальної середньої освіти?

Як розвивалось поняття “документ” та які його функції та ознаки?

Що таке “історичне джерело”, який його предмет, завдання та функції?

Які навчальні функції історичних документів?

Як історичні документи активізують пізнавальну діяльність учнів на уроках історії в навчальних закладах середньої освіти?

Як застосування візуальних джерел на уроках історії формує критичного мислення учнів?

Який поточний стан використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі?

Нові результати, отримані в рамках дослідження та його практичної реалізації. В роботі будуть запропоновані свіжі і сучасні погляди, які покращують відомі підходи до використання документальних джерел на уроках історії та їх дослідження, що дозволяє досягти мети ширшого їх використання під час вивчення історії у закладах середньої освіти та формування на цій базі в учнів аналітичних вмінь та навичок, активізації їх пізнавальної діяльності, та їх здібностей до розвитку критичного мислення.

Також новизна полягає у спробі здійснення системного аналізу та узагальнення не лише технічного використання документальних джерел на уроках історії, а й наукового обґрунтування методичних прийомів, аналізу, принципу та вимог до добору відповідних історичних документів, який сприяє набуттю учнями знань та практичних навичок у вивченні історії, а також формує на майбутнє вміння користуватися документальними джерелами під час вивчення суміжних навчальних дисциплін.

Практична значущість результатів полягає у створенні науково-теоретичної бази для проведення подальших досліджень проблеми використання документальних джерел на уроках історії, а також, отримані результати можна використовувати під час підготовки та проведення

конференцій, заходів підвищення кваліфікації, при підготовці до шкільних олімпіад. Результати роботи можуть бути використані для:

подальшого вивчення теоретико-методологічних аспектів використання документальних джерел на уроках історії;

розробки інноваційних дослідницьких та освітніх проектів із застосуванням документальних історичних джерел;

популяризації історичних знань через різноманітні види історичних документальних джерел.

Ключові слова: документ, історичне джерело, історичний документ, історія.

Керівник наукової роботи: Михайлюк Віталій Павлович

Abstract

to the master's thesis

THE USE OF DOCUMENTARY SOURCES IN HISTORY LESSONS IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

Makedonskyi K.V.

ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРИЇ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Македонський К.В.

This master's thesis provides a comprehensive analysis study of the use of documentary sources in history lessons in secondary education schools.

The relevance of the study of the use of documentary sources in history lessons in secondary education schools is due to the fact that historical sources act as evidence, reflections, images, traces of the past, the use of which serves to reconstruct the historical past, and the combination of information from sources of various types allows to reproduce a more targeted and complete picture of the past. In its case, the use of historical documents in history lessons plays an important role in the modern

process of learning history and is an effective means of forming students' historical thinking and worldview personal competencies.

The practical significance of the results lies in the creation of a scientific-theoretical base for further research into the problem of using documentary sources in history lessons, as well as the results obtained can be used during the preparation and holding of conferences, professional development events, and in preparation for school olympiads.

The results of the work can be used for: further study of the theoretical and methodological aspects of the use of documentary sources in history lessons; development of innovative research and educational projects using documentary historical sources; popularization of historical knowledge through various types of historical documentary sources.

Key words: document, historical source, historical document, history.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	15
1.1. Джерельна база історичного компоненту загальної середньої освіти	15
1.2. Історико-педагогічний огляд, поточний стан та перспективи в історичній освіті у системі загальної середньої освіти	18
Висновки до розділу 1	22
РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ, ЇХ ВИДИ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	24
2.1. Генезис і розвиток поняття “документ”, його функції та ознаки.....	24
2.2. Поняття “історичне джерело”, його предмет, завдання, функції та еволюція	28
2.3. Класифікація історичних джерел	34
2.4. Критика історичних джерел	47
2.5. Писемне історичне джерело як компонент підручника з історії України	52
Висновки до розділу 2.....	56
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ТА АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ, ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ ...	57
3.1. Методика роботи з історичним джерелом на уроці історії	57

3.2. Навчальні функції історичних документів	62
3.3. Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії в навчальних закладах середньої освіти	71
3.4. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів	75
3.5. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі	85
Висновки до розділу 3.....	94
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	98

ВСТУП

Актуальність теми. В XXI столітті людство продовжує вивчати та переосмислювати свою багатовікову історію, намагається засвоїти її уроки. Ґрунтуючись на досвіді минулого, науковці шукають відповіді та найоптимальніші способи розв'язання поточних завдань. Звичайно, роль історії, як науки, безумовно зростає, адже досліджуючи її ми отримуємо глибші знання, створюємо більш правдиві картини розвитку глобальної цивілізації та окремих народів. Усі знання історичної науки та її досвід базується на величезній джерельній базі, опрацювання якої постійно здійснюється у відповідних профільних установах та організаціях, а результати такої роботи використовуються в навчальних закладах, зокрема і на уроках історії в загальноосвітніх школах.

Сучасна концепція історичної освіти, зокрема в Україні, спирається на світову і національну традиції, де у хронологічній послідовності аналізуються писемні джерела з найдавніших часів такі, як твори стародавніх авторів, літописи, публічні і приватні актові матеріали, мемуарна література, діловодні документи державних установ та підручних минулих часів, а тому використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти сприятиме набуттю учнями відповідних умінь і навичок роботи з ними.

Досвід проходження педагогічної практики показує, що вміння старшокласників користуватися різними історичними документальними джерелами покращує їхні розумові здібності, вміння аналізувати, порівнювати і аналізувати, розвиває схильність до теоретизації.

Ураховуючи потребу удосконалення методології використання документальних джерел на уроках історії в процесі навчання учнів середньої школи тема дослідження була сформульована як “Використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційна випускна робота виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри історії, археології та туризму юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мета дослідження: дослідити та практично перевірити методичну систему використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти як одного із засобів набуття знань з історії учнями старших класів загальноосвітніх шкіл.

Об'єкт дослідження: способи роботи з історичними документальними джерелами у процесі навчання історії у середньому навчальному закладі.

Предмет дослідження: методичні умови використання історичних документальних джерел під час вивчення курсу історії за програмою старших класів середньої школи, а також типологічна та функціональна специфіка історичних документів як джерела інформації, професійні підходи учителя та учнів до роботи із документальними джерелами.

Територіальні межі. Україна та країни Європи.

Хронологічні межі. ХІХ – ХХІ століття.

Методологія та методи дослідження:

теоретичні: метод історичного та логічного підходу, теоретичний аналіз наукової та навчальної літератури з проблеми дослідження, аналіз та узагальнення педагогічної практики та результатів навчання учнів;

емпіричні: спостереження, бесіди, тестування, анкетування, аналіз досягнень за підсумками діяльності учнів старших класів за результатами використання історичних документальних джерел у процесі вивчення історії України та її земель.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі здійснення системного аналізу та узагальнення не лише технічного використання

документальних джерел на уроках історії, а й наукового обґрунтування методичних прийомів, аналізу, принципу та вимог до добору відповідних історичних документів, який сприяє набуттю учнями знань та практичних навичок у вивченні історії, а також формує на майбутнє вміння користуватися документальними джерелами під час вивчення суміжних навчальних дисциплін.

Практичне значення одержаних результатів полягає у створенні науково-теоретичної бази для проведення подальших досліджень проблеми використання документальних джерел на уроках історії, а також, отримані результати можна використовувати під час підготовки та проведення конференцій, заходів підвищення кваліфікації, при підготовці до шкільних олімпіад.

Структура і обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 3 розділів, 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Список використаних джерел та літератури складається з 36 найменувань на 5 сторінках. Загальний обсяг роботи становить – 102 сторінок, з них основного тексту 86 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерельна база історичного компоненту загальної середньої освіти

Правові, організаційні та економічні засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти в Україні, у тому числі що стосується і вивчення історії, визначається Законом України “Про повну загальну середню освіту” [30].

Документом, що містить комплекс освітніх компонентів, які забезпечують досягнення учнями 10-11 класів результатів навчання, визначених державним стандартом (стандартом спеціалізованої освіти) для відповідного рівня повної загальної середньої освіти є Типова освітня програма закладів загальної середньої освіти III ступеня (далі – Типова освітня програма), затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 20.04.2018 № 408 (в редакції наказу Міносвіти і науки від 28.11.2019 №1493) [33].

Типова освітня програма окреслює рекомендовані підходи до планування й організації закладом освіти єдиного комплексу освітніх компонентів для досягнення учнями обов’язкових результатів навчання, визначених Державним стандартом базової та повної загальної середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 №1392 (далі – Державний стандарт) та визначає:

загальний обсяг навчального навантаження, орієнтовну тривалість і можливі взаємозв’язки окремих предметів, факультативів, курсів за вибором тощо, зокрема їх інтеграції;

очікувані результати навчання учнів, пропонований зміст окремих предметів, логічну послідовність їх вивчення;

рекомендовані форми організації освітнього процесу та інструменти системи внутрішнього забезпечення якості освіти.

Необхідною умовою формування компетентностей є діяльнісний підхід, який передбачає постійне включення учнів до різних видів навчально-пізнавальної діяльності, а також практична спрямованість процесу навчання. Формами організації навчального процесу історії можуть бути різні типи уроків, практичні заняття, семінари, конференції, заліки, співбесіди, проєкти, екскурсії, віртуальні подорожі, опрацювання історичних документів, тощо.

Вибір форм і методів навчання вчитель визначає самостійно, враховуючи конкретні умови роботи, забезпечуючи водночас досягнення конкретних очікуваних результатів, зазначених у навчальних програмах окремих предметів.

Відповідно до навчального плану для 10-11 класів закладів загальної середньої освіти з експериментальними інтегрованими курсами кількість годин на тиждень для вивчення Історії: Україна і світ, встановлено по 3 години для кожного класу. Натомість для решти 10-11 класів закладів загальної середньої освіти передбачено вивчення Історії України по 1,5 години для кожного класу та Всесвітньої історії по 1 годині [33].

Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1392 в частині щодо історичного компоненту освітньої галузі “Суспільствознавство” передбачається, що метою навчання історії в загальноосвітній школі є формування в учнів ідентичності та почуття власної гідності у результаті осмислення соціального та морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті історичного процесу.

Історичний компонент забезпечує:

розвиток інтересу учнів до історії як сфери знань і навчального предмета, власних освітніх запитів учнів і вміння їх задовольняти;

отримання та засвоєння системних знань про головні події, явища та тенденції в історії України та світу;

ознайомлення учнів з духовними і культурними надбаннями та цінностями, історико-культурними традиціями українського народу і цивілізації в цілому;

визначення, відбір і використання у процесі пошуку інформації про минуле різних видів історичних джерел, у тому числі текстових, візуальних та усних, артефактів, об'єктів навколишнього історичного середовища (музеїв, архівів, пам'яток культури та архітектури), а також інформаційно-комп'ютерних технологій;

вміння представляти обґрунтовані та структуровані знання з історії, власне розуміння історії з використанням відповідного понятійного апарату та виважено розглядати контраверсійні і суперечливі теми.

Зміст історичного компонента структуровано з урахуваннями специфіки історичного знання та хронологічних етапів розвитку людства за такими наскрізними змістовими лініями: людина - людина, людина - суспільство, людина - влада, людина - світ уявлень та ідей, людина - простір, людина - природа, людина - світ речей. Зазначені змістові лінії подаються за групами у складових змісту освітньої галузі і в державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки учнів із застосуванням проблемно-тематичного підходу, що поєднаний з оглядовим, тематичним та поглибленим вивченням і синхронним викладанням взаємопов'язаних курсів історії України та всесвітньої історії [31].

Широкомасштабне вторгнення війська російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року розпочало вирішальний етап російсько-української війни, а водночас новий етап глобальної історії, що викликав разючі зміни в

українському суспільстві, у геополітичній і культурній ситуації в Європі та всьому світі, що в свою чергу зумовило потребу реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти.

30.07.2024, Міністерство освіти і науки України своїм наказом №1072 затвердило Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти, у яких зазначає, що реформа української історичної освіти є базовим складником національної безпеки держави, відіграє ключову роль у формуванні світогляду та має першорядне значення (далі – Концептуальні засади).

Концептуальні засади обумовлюють необхідність потреби реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти, розкривають сучасний стан і виклики шкільної історичної освіти, організацію та структуру курсу історії, а також зміст історичної освіти [32].

1.2. Історико-педагогічний огляд, поточний стан та перспективи в історичній освіті у системі загальної середньої освіти

Історія української цивілізації вражає різноманітністю впливів на етногенез українців, нелінійністю процесів, подій і явищ, багатоступінчастістю становлення державності та визрівання цілісного феномена українського суспільства.

Розвиток української історичної науки у незалежній національній державі продовжує відбуватися в умовах, коли в національному дискурсі можлива свобода історичної думки, створилися політичні умови для переосмислення усього її контексту історіописання і, що найважливіше – визначилися перспективи творення сучасних історичних концептів.

Водночас в умовах триваючої російсько-української війни українській освіті, передусім історичній, належить реагувати й відповідати на низку політичних, економічних, соціальних і культурних викликів, що зумовлені:

увиразненням та консолідацією української політичної нації;
появою нових технологій та швидким накопиченням інформації;
геополітичними змінами та зростанням міжнародних позицій України;
зростанням соціальної мобільності в глобальному масштабі;
піднесенням ролі особистості, новими можливостями для самоствердження та самовираження людини.

Разом з тим, у сучасній школі мають місце труднощі з узгодженням навчального часу, обсягу навчального матеріалу та очікуваними результатами, які зумовлені практикою представлення національної та зарубіжної історії як окремих хронологічно вибудованих деталізованих оповідей.

Однією з виразних вад сучасних навчальних текстів є спроба поєднати існуючу схему історичного процесу з низкою новацій. Механічне додавання нового на основі старих пояснювальних схем створює труднощі з логічним представленням минулого. Загалом же навчальні тексти повинні бути зорієнтовані на домінуванні саме україноцентричного підходу.

Вивчення будь-якої епохи, історичного явища чи процесу дає змогу учнівству пізнавати ключові явища суспільного життя в їх динаміці: конфлікти та їх витоки, причини появи авторитаризму, тоталітаризму та інших антидемократичних політичних режимів, протестні рухи та їх спрямованість, прояви людської гідності та людяності в екстремальних умовах, становлення людських прав і свобод, демократичних інститутів, найвпливовіші суспільно-політичні ідеї, взаємовпливи локального і глобального тощо.

Метою історичної освіти є формування засобами історії національної та культурної ідентичності; виховання патріотизму, громадянської відповідальності; утвердження цінностей людського буття, зокрема цінності

свободи / вільної особистості, демократії, суспільної злагоди, заснованої на повазі до різних поглядів, звичаїв і культур, релігій, та потреби їх захищати;

формування готовності людини до змін, (переосмислення соціального досвіду і творення образів майбутнього [32].

Під впливом російсько-української війни та пов'язаних із нею трансформацій міжнародних відносин Україна опинилася в епіцентрі геополітичних процесів. Це спонукає до виразнішого погляду на Історію України як невід'ємного складника європейської та загалом світової історії. У системі загальної середньої освіти такий підхід має бути реалізований шляхом запровадження єдиного загальноосвітнього курсу історії, ключовим виміром якого буде взаємодія України і світу в історичній ретроспективі.

Сучасні обставини вимагають пріоритетного залучення в зміст історичної освіти таких сюжетів світової (насамперед європейської) історії, які, з одного боку, мали вирішальний вплив на перебіг подій в Україні, а з іншого – здатні сьогодні показати, як Україна представлена у світі, яким є внесок українства в загальний культурний / цивілізаційний поступ людства. Таким чином курс “Історія” (інші можливі назви: “Історія: Україна і світ”, “Історія України і світу”) зможе наблизити освіту до сучасних наукових інтерпретацій минулого.

Розширення тематичних і просторових контекстів української історії, осмислення з української перспективи сюжетів світової історії дасть змогу повніше реалізувати громадянознавчий потенціал історичної освіти. З погляду ключової громадянської компетентності навчання історії належить спрямувати на набуття учнівством досвіду захисту демократії, прав і свобод людини, співжиття в суспільстві та організації співдіяльності, на формування умінь робити виважені висновки й ефективно планувати майбутнє. Актуалізація громадянознавчої тематики безпосередньо через історичний матеріал сприятиме реалізації одного з базових призначень історії – як школи поведінки людини в суспільстві.

Зміст навчального матеріалу для єдиного загальноосвітнього курсу історії потребує ретельного добору відповідно до мети і завдань історичної освіти в системі загальної середньої освіти. Під час розгляду загальних історичних явищ і процесів перевага (не менше 2/3) має надаватися матеріалу з вітчизняної історії, який буде показувати включеність України у світовий / європейський історичний процес і водночас відображати її національну самобутність та особливості розвитку. Увагу також треба приділити таким сюжетам минулого, які дадуть змогу простежити суголосність подій / явищ / процесів української та світової (передусім європейської) історії.

Оптимального співвідношення (між змістом навчального матеріалу, очікуваними результатами навчання та наявними ресурсами), яке здатне підтримувати в сучасних умовах інтерес учнівства до історії, можливо досягнути через суттєве зменшення фактографічного обсягу, чіткіше виокремлення в історії України і світу вузлових тем, ширше використання цифрових технологій у навчальному процесі. Формуючи в учнівства наскрізні та предметні вміння засобами історії, пріоритет потрібно надати тематиці, пов'язаній із історією України.

Майже незатребуваними в сучасній українській загальній середній освіті залишаються пізнавальні можливості історії з погляду міжпредметної інтеграції, яку широко практикують у європейських освітніх системах. Вона спрямована на створення цілісної картини світу у свідомості учнівства через органічне взаємопроникнення (не механічне поєднання) матеріалу з різних освітніх галузей (навчальних предметів / курсів). Застосування міжпредметної інтеграції краще пов'язує навчання з реальним життям (учить переносити знання, уміння і навички як з предмета у предмет, так і в життя), вказує на взаємозв'язки, навчаючи нероздільно бачити світ (удосконалює навички системного мислення), дає змогу розвинути ерудицію, подолати пізнавальні бар'єри, які вибудовує опрідметнене навчання. У процесі міжпредметного

інтегрування стираються межі між навчанням і вихованням, що відповідає завданням історичної освіти [32].

Висновки до розділу 1

Результати дослідження питань джерельної бази історичного компоненту загальної середньої освіти та історико-педагогічного огляду, поточного стану та перспективи в історичній освіті у системі загальної середньої освіти дають можливість дійти висновку, що сучасна українська історіографія повинна стати інструментом створення новітньої концепції історії України, яка ґрунтується на існуючому досвіді вивчення історичного минулого, новітніх ідеях та теоретичних підходах, сучасному дослідницькому інструментарії наукового пошуку, який повинен включати в себе усю сукупність існуючих дослідницьких методів.

Водночас, головною метою системи освіти є створення школи, в якій буде комфортно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті, школу, де вчитимуть критично мислити, експериментувати та аргументовано висловлювати власну думку.

Відповідно, для забезпечення узгодженості між навчальним часом, обсягом навчального матеріалу та очікуваними результатами навчально-пізнавальної діяльності учнівства необхідно:

усунути дублювання, перевантаження обсягом та дроблення результатів навчально-пізнавальної діяльності в державних стандартах базової та профільної середньої освіти;

зміст історичного матеріалу добирати на основі принципу вікової відповідності, із урахуванням пізнавальних можливостей учнівства;

відмовитися від представлення історії як безальтернативного лінійного (хронологічного) процесу в розрізі окремих предметів: всесвітньої історії та Історії України;

перейти до єдиного загальноосвітнього україноцентричного курсу “Історія”;

забезпечити дотримання змістової цілісності та завершеності єдиного курсу історії на кожному рівні повної загальної середньої освіти відповідно до законів України “Про освіту”, “Про повну загальну середню освіту”, державних стандартів початкової, базової та профільної середньої освіти;

тематику єдиного загальноосвітнього курсу історії укладати з урахуванням внутрішньої інтеграції історичного матеріалу.

Такий підхід забезпечить в майбутньому досягнення наступних цілей історичної освіти:

формування умінь учнів мислити критично та системно, міркувати логічно, діяти творчо, знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей;

прищеплення учням основ історичного світогляду, зокрема вміння бачити минуле під різним кутом зору, розрізняти історичний факт і судження;

ознайомлення з основними політичними, економічними, соціальними та культурними тенденціями розвитку України та світу в минулому і тепер;

представлення основних періодів історії України як суголосних із відповідними періодами європейської історії.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ ДОКУМЕНТУ І ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ, ЇХ ВИДИ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ

2.1. Генезис і розвиток поняття “документ”, його функції та ознаки

Історія виникнення й еволюція визначення терміну “документ” на теперішній час ще недостатньо досліджена. Серед фахівців, які працювали над цим питанням, варто згадати Х. Арнтца, Г. Воробйова, М. Комарова, С. Кулешова, Ю. Столярова, А. Сускі, Г. Швецову-Водку та інші [11].

Слово документ (лат. documentum – зразок, доказ, свідчення) походить від дієслова “docere” – учити, навчати. З плином часу воно набуло юридичного звучання й стало означати “письмовий доказ”, “доказ, взятий з книг, що підтверджують записи, офіційні акти”. У значенні письмового свідчення слово “документ” уживалося від середньовіччя до ХІХ ст. З латинської мови воно запозичено в усі європейські мови.

Із сивої давнини й до ХІ ст. поняття “документ” використовувалося у значенні “письмове свідчення” і в основному застосовувалося в юриспруденції і дипломатиці, як таке, що слугує “виникненню, доказові та виконанню прав або володінню визначеними правами”. Документ виконував одну з трьох функцій:

- 1) затвердження нового правового положення (акт дарування, продажу тощо);
- 2) засіб доказу перед судом (письмові показання сторін);
- 3) перенесення повноважень з однієї особи на іншу (вексель, купон акцій тощо).

Вже у “Тлумачному словнику” В. І. Даля подається тлумачення документа як будь-якого важливого папера, а також диплома, свідчення.

Похідний термін “документний” укладач тлумачив як такий, що “належить до документа”.

Таким чином, наприкінці XIX ст. проглядається тенденція до звуження меж поняття “документ”: спочатку воно розглядалося як будь-який предмет, що слугує для навчання й доказу, потім – як письмове свідчення, що підтверджує визначені правові відносини.

Водночас, у XX столітті відомий бельгійський учений, основоположник науки про сукупності документів і галузі практичної діяльності Поль Отле (1868 – 1944) у своїй фундаментальній основній праці “Трактат про документації” ввів у терміносистему нове та більш широке розуміння поняття “документ” у значенні, близькому до значення поняття „книга”. Пояснюючи поняття “книга” і “документ”, П. Отле підкреслював, що книга (biblion, або document, або gramme) – це термін, уживаний умовно на позначення всього масиву документів. Він поєднує в собі не одну тільки книгу у власному значенні слова, рукописну або друковану, але й журнали, газети, рукописи й графічні репродукції, креслення, гравюри, карти, схеми, діаграми, фотографії тощо. Учений вбачав у поняттях “книга” і “документ” синонімічність. Одночасно є очевидним, що останнє ширше за своїм обсягом, тому що не припускає обмежень як матеріальної основи документа, так і знакової системи, яка застосовується для запису змісту.

До узагальнюючого поняття “книга – документ” Поль Отле відносив окремі томи, брошури, журнали, статті, карти, діаграми, естампи, патенти, статистику, записи голосу за допомогою фонографії, діапозитиви або кінематографічні фільми [11].

Усю сукупність документів учений розподілив на три основні класи:

1. Документи бібліографічні (тексти, що вважаються здобутками писемності й друку) – монографії, брошури, трактати, нариси, енциклопедії, посібники, словники, журнали, газети, щоденники, листи, офіційні

повідомлення й облікові (реєстраційні) книги (або журнали), а також знаки-вивіски, гасла, квитки та інші проїзні документи.

2. Графічні документи (нетекстові документи) – картографічні, нотні, образотворчі, естампи, поштові листівки, гравюри; фотографії; документи, сприймані через проєкційні пристрої (мікрокопії), “пам’ятки образотворчі” – написи, медалі, монети, печатки (штемпелі), манускрипти – рукописні книги й інкунабули, а також архівні управлінські документи.

3. Документи-замінники книги: фонограми, диски, кінофільми й радіомовлення (запис і передача звука), телебачення й фотографія, радіотелефотографія і власне телебачення.

Починаючи з 1950-х рр. в офіційній термінології слово “документ” трактується у вузькому, широкому й найширшому значенні. У 1980-х – до початку 1990-х років використовується і найширше тлумачення, відповідно до якого документом можна вважати будь-який матеріальний об’єкт, що містить інформацію: від письмового документа, грамплатівок і кінофільмів до творів мистецтва (архітектурних споруд, графіки, живопису, скульптури), від зразків мінералів, гербаріїв, історичних реліквій до виробів промисловості й техніки (годинник, автомобіль, гвинтівка) та ін. Межі поняття стали погано помітні, що ускладнило його використання.

На початку 1990-х років, уточнюючи зміст поняття “документ”, О. Шулік (бібліографознавство), А. Соколов (інформатика), Ю. Столяров (бібліотекознавство) запропонували трактувати його як матеріальний об’єкт – носій соціальної інформації. У цей же час в Україні вивчали обсяг і зміст поняття “документ” С. Кулешов і Г. Швецова-Водка. Вони дійшли висновку, що документи – це матеріальні об’єкти, що спеціально створюються з метою збереження й поширення (передачі) у просторі й часі осмисленої соціальної інформації, створеної людиною для використання в суспільній діяльності. Завдяки цим ученим документ став розглядатися як одне з найважливіших джерел інформації й засобів соціальної комунікації [11].

Поняття “документ” є центральним і фундаментальним у понятійній системі документознавства оскільки відображає ознаки реально існуючих предметів, що слугують об’єктами практичної діяльності щодо створення, пошуку, збирання, збереження, аналітико-синтетичного опрацювання, поширення і використання документної інформації в суспільстві.

На міжнародному рівні найбільш загальним є визнане поняття документа як записаної інформації, що може бути використана як одиниця в документаційному процесі. Таке визначення розроблене й затверджене Міжнародною організацією зі стандартизації (ІСО) за участю Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій, Міжнародної федерації з документації та Міжнародної організації з інтелектуальної власності.

Поняття “документ” широко використовується у всіх сферах суспільної діяльності. Майже в кожній галузі знань є одна або декілька версій його тлумачення відповідно до специфіки тих об’єктів, яким надається статус документа.

В Україні офіційно прийнято три значення документа, які зафіксовані в низці державних стандартів (ДСТУ):

ДСТУ 2392-94. Документ І. Записана інформація, що може розглядатися як одиниця у процесі здійснення інформаційної діяльності.

ДСТУ 3017-95. Документ ІІ. Матеріальний об’єкт з інформацією, закріплений способом, створеним людиною, для її передачі у часі й просторі.

ДСТУ 2732-94. Документ ІІІ. Матеріальний об’єкт, що містить у закріпленому вигляді інформацію, оформлений за встановленим порядком і має відповідно до чинного законодавства правове значення.

Документ – складний об’єкт, що є єдністю інформації і матеріального (речовинного) носія та виконує необхідні суспільству функції, свою суспільну роль, соціальне призначення, мету й завдання.

Головною функцією документа є зберігання й поширення інформації в часі й просторі. Крім того, документ виконує спільні функції – інформаційну,

комунікативну, кумулятивну – які притаманні для всіх документів, незалежно від їх типу і виду.

Інформаційна функція – це здатність документа задовольнити потреби суспільства в інформації, тобто бути джерелом інформації, знань.

Комунікативна функція – це здатність документа бути інформативним засобом поширення, обміну, комунікації, спілкування, послідовності.

Кумулятивна функція – це здатність документа набувати, концентрувати, збирати й упорядковувати інформацію з метою її збереження для теперішнього й майбутнього поколінь.

Також, документ виконує і спеціальні функції притаманні не усім, а лише їх окремими видам і типам, як от управлінську, правову, пізнавальну (освітню), меморіальну, загальнокультурну, гедонічну та інші функції.

Важливою ознакою документу є також і носій інформації – матеріальний об'єкт, призначений для збереження й передачі інформації. Форма носія інформації – це спеціальна конструкція матеріального носія, що забезпечує виконання документом його основної функції, що робить його зручним для збереження й використання. Історичні форми документів варіюються від глиняних табличок, папірусних сувоїв до пергаментних кодексів. Різноманітні за конструкцією й сучасні документи. Залежно від форми носія розрізняють аркушеві, карткові, кодексіві, стрічкові, дискові й комбіновані документи.

2.2. Поняття “історичне джерело”, його предмет, завдання, функції та еволюція

Кожна гуманітарна наука, наукова галузь, навчальна дисципліна базуються на власній джерельній базі – сукупності джерел, що становлять основу наукового дослідження. Має власну джерельну базу й історична наука – сукупність джерел історичного пізнання. Проблеми дослідження джерельної бази історичної науки, встановлення її повноти, закономірностей створення й

функціонування, теорії та практики використання в наукових дослідженнях становлять основу джерелознавчих знань [6].

Основне місце серед теоретичних проблем джерелознавства займає теорія самого історичного джерела, що розкриває його природу, сутність, специфіку взаємодії з дійсністю, особливості відомостей, що містяться в ньому, його гносеологічну функцію в наукових дослідженнях.

Як будь-яка галузь знань, джерелознавство має свою власну історію. Воно зародилося у найдавніші часи і невіддільне від основних етапів становлення й розвитку історичної науки. Уже в працях античних авторів – Геродота, Таціта, Фулідіда, Лівія, Страбона та інших – простежуються способи критичного використання джерел, зіставлення їх з іншими носіями відомостей.

Витоки українського джерелознавства пов'язані з княжою добою, з хронікально-документальними та іншими творами праукраїнських істориків.

Поява терміна в українській науці пов'язується з роботою німецького історика А. Шльоцера “Досвід вивчення руських літописів” (1768). У 30–60-ті рр. XIX ст. термін “джерело” широко увійшов у практику викладання історії, в дослідницьку роботу і узагальнюючі праці. Е. Бернгейм поняття “історичне джерело” визначав як “матеріал, з якого наша наука черпає пізнання”. На його думку, історичне джерело як генетично (за походженням), так і функціонально (за використанням) пов'язане з людською діяльністю: минулою і пізнавальною. [21].

На початку XX ст., під час того, коли історична наука переживала методологічну кризу, прагнення її подолати проявилось в тенденції до розширення предмета історичних досліджень і, як наслідок, до збільшення джерельної бази. Одна з перших спроб дати розширювальне трактування поняття історичного джерела належить німецькому історикові А. Майстеру (1906).

Початок розширювального трактування поняття “історичне джерело” у історіографії було покладено працями Л. Февра і М.Блока. Виступаючи проти традиційної “подієвої” історії, яка обмежується простим описом фактів,

історики доводили необхідність синтезу знань. Історію вони розглядали як “інтегральну”, “тотальну”, “комплексну” науку, що охоплює соціальні, психологічні, моральні, релігійні, естетичні, політичні, економічні та культурні аспекти життя людини в минулому та у теперішньому часі. Історичне джерело вчені пов’язували зі “слідами” будь-якої людської діяльності і розглядали як об’єктивну основу пізнання минулого.

Нове, ще ширше розуміння джерела ми знаходимо в навчальному посібнику Г. Саара “Джерела і методи історичного дослідження” (1930): “Матеріали, за якими ми можемо вивчати минуле людського суспільства, називаються історичними джерелами. Кількість джерел нескінченна, і якщо говорити про історичні джерела взагалі, то все, створене людським суспільством як в області матеріальної культури, так і ідеології, є історичним джерелом”.

У роботах 1940-х рр. для визначення джерела затвердився термін “пам’ятка” в широкому сенсі цього слова. Так, в курсі джерелознавства історії Радянського союзу М. Тихомирова вказувалося: “Під історичним джерелом розуміють будь-яку пам’ятку минулого, яка свідчить про історію людського суспільства”.

У межах матеріалістичної парадигми були сформульовані такі характеристики історичного джерела:

складне суспільне явище;

діалектична єдність об’єктивного і суб’єктивного;

об’єкт, утворений людиною на основі особистих суб’єктивних образів реального об’єктивного світу;

єдність безпосереднього і опосередкованого відображення дійсності;

матеріальний продукт минулої діяльності людини;

продукт певних суспільних відносин.

У середині 1980-х рр. в науковій та навчальній діяльності використовувалося визначення історичного джерела, розроблене О. Пронштейном та І. Данилевським: “Історичним джерелом можна вважати всі

продукти діяльності людей, які містять у собі інформацію про реальне життя суспільства в єдності безпосереднього і опосередкованого відображення, свідчать про закономірний процес розвитку людського суспільства і, будучи залученими в сферу історичного дослідження, служать засобом історичного пізнання”. Останнє визначення поняття історичного джерела було зроблено 1997 р. М. Варшавчиком і має таке визначення: “Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності”.

З огляду на специфіку історичної науки, яка не має змоги досліджувати свій об’єкт безпосередньо, оскільки минуле неможливо повторити або відтворити лабораторним шляхом, джерело виступає по суті єдиним носієм відомостей про минуле людства, про різні аспекти людської діяльності в усіх сферах суспільного та приватного життя.

Одним з актуальних напрямків розробки теорії джерела, в тому числі історичного, виступає вивчення характеру і структури інформації, яка міститься в ньому. Дійсно, джерела є носіями інформації, на основі якої історик, архівіст, документознавець і будь-який інший гуманітарій реконструює, відтворює досліджувану ним реальність.

Історична інформація в процесі пізнавальної діяльності дослідників перетворюється ними в наукове знання і на наступному ступені розвитку суспільства включається в нову соціальну інформацію, яка містить у собі висновки з досвіду минулого, які необхідні людям в їх теперішньому та майбутньому часі.

Звичайно кожен історик, працюючи з джерелом, прагне отримати від нього якомога більше різного роду відомостей, прагне до підвищення інформативної віддачі джерела.

З відновленням державної незалежності України почався новий етап у розвитку українського джерелознавства в контексті світової історичної науки. Демократизація суспільного і наукового життя, скасування обмежень на доступ до архівів і використання закордонних джерел, повернення в Україну

джерельних матеріалів і праць істориків української діаспори – дало можливість по-новому осмислити джерельну базу історії українського народу, переоцінити старі методики опрацювання джерел, осучаснити методологічні принципи історичного джерелознавства.

Традиційне визначення історичного джерела зводилося до трактування його як будь-якої пам'ятки минулого, що виникла у процесі людської діяльності. Але таке трактування поняття обмежувало джерельну базу історичної науки, залишаючи поза увагою історика такі важливі джерела, як органічні рештки, природні об'єкти, що зазнали впливу людини (печери, водоймища, кургани) та ін.

Водночас слід пам'ятати, що джерельна інформація – невід'ємна ознака джерела, яка фіксується на певному носії: камінь, глина, кістка, папір, дискета, кіноплівка, магнітна стрічка, флеш-накопичувач тощо або передається усно. Історик у науковому дослідженні не може використати ніким і ніде не зафіксовану інформацію. Навіть усні джерела, що функціонують у народній традиції, до того, як їх використати, мають бути зафіксовані за допомогою звукозапису, відеозапису або письма. Незафіксована інформація, наприклад, творіння людської думки, розмови, ідеї, спогади, навіть плітки та всілякі вигадки, може бути назавжди втраченою для майбутніх поколінь. Тому кожна освічена людина, не кажучи вже про професійних істориків, має сприяти збереженню і збагаченню джерельної бази, залученню нової інформації до наукового та суспільного вжитку, вести щоденники, фіксувати унікальні події, цікаві природні, архітектурні та художні пам'ятки, злочини армії країни-агресора російської федерації, щоб зберегти важливі відомості про сьогоднішнє для нащадків.

Поряд з поняттям історичного джерела важливе місце також займає поняття джерельної бази, під якою розуміють сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Одним з перших термін “джерельна база” запровадив С. Шмідт у 60-ті роки ХХ століття. За визначенням М. Ковальського та Ю. Святця, джерельна база – це сукупність (система)

джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють актуальну інформацію про історичний процес, явище, подію. Довідник з джерелознавства історії України розглядає джерельну базу як сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Вона включає в себе джерела, що є продуктом людської діяльності, а також ті, що не залежать від неї: природничі, географічні та ін.

Джерельна база має два основних рівня:

первісна, або початкова, що сформувалася паралельно з подіями чи невдовзі після них. Ця початкова база внаслідок стихійних лих, соціальних катаклізмів, революцій, воєнних дій, недбалого зберігання або цілеспрямовано, частково або повністю могла бути втрачена;

реальна джерельна база – джерельний корпус або комплекс джерел, що зберігся до наших днів.

В свою чергу реальна джерельна база ділиться на дві великі підгрупи:

1. Актуалізована джерельна база – історіографічно засвоєна шляхом публікацій археографічного характеру, аналізу або цитування в наукових дослідженнях;

2. Потенційна джерельна база – реально існує, але не відома історикам. Вона може бути виявленою, дослідженою і оприлюдненою. Реальна база неухильно збагачується результатом пошуку, виявлення існуючих, але ще не відомих і не залучених до наукового обігу джерел, поповнення за рахунок створення нових пам'яток, що відкладаються у процесі діяльності людей. Мова йде про величезний масив сучасної інформації, документообігу, періодичної преси, службового і приватного листування, фото-, фоно- та відеодокументів, мемуарів та спогадів, матеріалів соціологічних досліджень тощо.

Межі джерельної бази, її склад і характер завжди визначаються проблематикою і характером дослідження. Багату і різноманітну джерельну базу має історія українського народу, яка у хронологічному вимірі охоплює джерела з часів палеоліту і до наших днів [6].

Таким чином, поняття історичного джерела, джерельної інформації та джерельної бази посідають важливе місце в теорії історичної науки.

2.3. Класифікація історичних джерел

Класифікація об'єктів дослідження є важливим засобом організації будь-якої пізнавальної діяльності. Для джерелознавців проблема класифікації історичних джерел особливо важлива у зв'язку зі складністю визначення об'єктів, що постійно розвиваються і змінюються, з можливістю різних підходів до класифікаційної роботи.

Для джерелознавців розробка класифікаційних прийомів та принципів, створення різних класифікацій має велике значення. По перше, класифікація поглиблює уявлення про природу історичного джерела, по друге, класифікація сприяє подальшій розробці теоретичних проблем джерелознавчої практики (загальної та видової). По третє, класифікація допомагає кращому вилученню історичної інформації, яка міститься в однотипних джерелах.

Одну з перших спроб обґрунтування наукової класифікації джерел здійснив німецький учений Е. Бернгейм (1850-1942). Для виявлення властивостей і особливостей джерел він поділив їх на два логічні класи, виходячи з їхньої близькості до фактів: на історичні залишки та історичні традиції (перекази). Відповідно до цих класів добиралися методи перевірки достовірності джерел, їх логіко-змістовного аналізу та інтерпретації.

Слід відрізняти класифікацію джерел від їх систематизації. М.П. Ковальський та П.М. Кулаковський правильно підкреслювали відмінність класифікації від систематизації. Класифікація історичних джерел – це відбиття (зображення) об'єктивно існуючого зв'язку між різними категоріями джерел, а систематизація – це упорядкування їх за певною системою, внаслідок чого

добір системи і прийомів систематизації визначається суб'єктивним фактором – хоча й залежить від цілей й напрямку досліджень [1].

Як відомо, поняття “історичне джерело” має двоякий зміст. З одного боку, це носій історичної пам'яті, інформації або відомостей про ту чи іншу подію, явище, особу, які необхідні і корисні для роботи історика і без яких неможливо відтворити минуле, пізнати сьогодення. З іншого боку, джерело – це історичний факт, явище культури, політичного, соціально-економічного чи духовного життя, яке само по собі потребує вивчення і дослідження, оскільки є результатом діяльності людини, втіленням суспільної свідомості, рівня духовності тієї конкретної цивілізації, епохи, в яку створювалось або існувало.

Історичні джерела мають спільні властивості:

1. Історичні джерела можна назвати свідками свого часу, тому що вони відбивають певні сторони буття.

2. Історичні джерела (особливо писемні оповідні) обмежені в об'єктивності відображення історичної дійсності, тому що їх творцями завжди були люди зі своїм суб'єктивним баченням світу.

3. Кожне історичне джерело, як зазначалося вище, має двоякий зміст.

4. Кожне історичне джерело є невичерпним за змістом історичної інформації.

Водночас, історичні джерела різняться між собою за формою, змістом та походженням. Проблема диференціації джерел, поділу їх на класи, групи, типи, роди, види, різновиди з давніх часів привертала увагу істориків, а тому відпрацьовувались різноманітні підходи до класифікації, її принципи і прийоми.

В існуючій навчальній літературі з джерелознавства простежується кілька підходів до класифікації джерел – за типами і видами (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко), за змістом (І. Ковальченко, В. Борщевський), за походженням

(В. Стрельський, С. Валк). Проте найбільше визнання здобули комплексні або комбіновані схеми (М. Варшавчик, М. Ковальський) з акцентом на мету, спрямованість, призначення творинь людини, що відклялися як історичні джерела. Класифікація джерел як пізнавальний засіб їхнього осмислення, як дослідницький метод має важливе значення не тільки для історичної, а й для усіх гуманітарних наук: філософії, політології, права, лінгвістики, культурології тощо.

Класифікація джерел об'єктивно зумовлюється двома головними функціями джерелознавства: евристичною й аналітичною. Евристична функція забезпечує пошук, виявлення джерел, орієнтацію в них (що особливо важливо, зважаючи на їхню різноманітність), вивчення сукупності певних груп історичних пам'яток, що стосуються окремих країн, регіонів або епох. Аналітична функція полягає у розробці методів аналізу історичних джерел, виявлення в них необхідної інформації, перевірки її достовірності.

Класифікації історичних джерел прийнято поділяти на загальні та окремі. Загальні класифікації охоплюють всі види та підвиди основних типів джерел (писемні, речові тощо) або всі джерела. Окремі класифікації створюються за різними класифікаційними підходами (автентичність, місце знаходження, форма, походження, зміст тощо) та мають як суто науковий, так і прикладний характер.

Якщо розглядати джерельну базу історичного дослідження як систему носіїв інформації, сукупність об'єктів пізнання, то очевидною є необхідність поділу їх на певні класи і підкласи як неодмінної умови наукового аналізу кожного з них. У наукознавстві під "класом" розуміють певний ряд об'єктів чи явищ, що характеризуються спільними ознаками. Групування об'єктів за найбільш суттєвими ознаками або їх сукупністю називають природними класифікаціями. Цим вони відрізняються від "штучних" класифікацій, за основу яких беруться інші ознаки, зумовлені насамперед практичними цілями.

Природні класифікації відносять до схем порівняно тривалого застосування в науці чи практичній діяльності.

На перший погляд може видатися, що класифікація зводиться до механічного групування джерел і що її значення для історика не надто важливе. Насправді ж це дуже відповідальна і важлива процедура теоретико-методологічного і логічного характеру, один із дослідницьких методів, що має велике значення як для виявлення, вивчення і використання джерел, так і для організації подальшої пізнавальної діяльності дослідника, опанування джерельною інформацією. Таким чином, особливість класифікації джерел як наукового методу полягає у тому, що вона стосується теорії і практики джерелознавства, охоплює основні етапи роботи з джерелами, ґрунтується на самій природі й характері джерел.

Сучасне джерелознавство розглядає класифікацію джерел як поділ всієї їх маси на групи за певною суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи. Класифікаційна робота допомагає виявити в джерелах найбільш характерні ознаки, їх повторюваність, встановити певні закономірності і особливості утворення джерел і на цій основі обґрунтувати вибір методів їх опрацювання та використання.

Завдання класифікації джерел полягає в тому, щоб, по перше, виробити загальні принципи їх розподілу на класи, типи, роди, види, різновиди; по друге, виявити специфічні ознаки джерел як критерії їх спорідненості; по третє, виходячи з цих ознак, звести джерела в певні групи і в такий спосіб забезпечити диференційований підхід до кожної з них, відбір відповідних методів і прийомів опрацювання різних джерел.

Основними принципами класифікації джерел є науковість, об'єктивність, історизм, зв'язок із дослідницькою та педагогічною практикою. Іншими словами, класифікація джерел — це невід'ємний елемент їх наукового пошуку й вивчення, який істотно впливає на повноту джерельної бази, об'єктивність і

глибину здобутої інформації, її всебічність і достовірність. Водночас вона має прикладне призначення і зрештою не ускладнює, а полегшує роботу дослідника з джерелами, підвищує її ефективність і результативність. Формування джерельного комплексу бази кожного конкретного дослідження супроводжується вибором відповідної класифікаційної схеми, яка завжди має ґрунтуватися на загальних принципах класифікації.

Поняття класифікаційної ознаки пов'язане з виявленням найбільш суттєвої, основної риси джерела. Якщо взяти всю сукупність історичних джерел, весь їх корпус, то можна виявити ряд спільних, споріднених або схожих рис усіх джерел, більшості з них або окремої частини. Такими загальними рисами є природно-історичне походження джерел, їхній суб'єктивно-об'єктивний характер, спільні форми і способи кодування інформації.

З'ясування домінантних ознак що можуть бути покладені в основу класифікації, потребує кількох попередніх застережень. Йдеться насамперед про відхід від звуженого трактування історичних джерел, віднесення до них не лише тих, що є результатом людської діяльності й найповніше відображають історичний процес (пам'ятки матеріальної і духовної культури), а й тих, які існували або існують незалежно від цілеспрямованої діяльності людини і зумовлюють розвиток суспільного життя, впливають на перебіг історичного процесу й без урахування яких не можна реконструювати цей процес у повному обсязі. Це природно-географічне середовище, клімат, корисні копалини, екологія, природні катаклізми (повені, зсуви, землетруси), техногенні катастрофи тощо. Отже, ці, здавалося б позаісторичні, явища в умовах інтеграції наук про природу й суспільство набувають історичного характеру і потребують для дослідження відповідних джерел.

І все ж домінуюче місце у джерельній базі історичної науки займають джерела історичного походження, ті які створені у процесі людської діяльності у минулому. Вони представлені у вигляді пам'яток матеріальної і духовної

культури, залишків минулого життя, документальних свідчень сучасності. Для цього основного класу джерел характерним є ряд ознак, на основі яких можна виділити споріднені групи і досліджувати їх. Ці споріднені ознаки стосуються таких критеріїв, як походження джерела, його авторство, вигляд, внутрішня організація, структура, зміст, спосіб кодування інформації. Вибір одного або кількох критеріїв і відповідних ознак джерел має визначальне значення для характеристики класифікаційної схеми і залежить від мети і завдань того чи іншого дослідження, від онтологічного вивчення джерел.

На думку І. Ковальченка, вся сукупність історичних джерел може бути класифікована, поділена за таким критерієм, як спосіб фіксації інформації про дійсність, на чотири групи або категорії: речові писемні, зображальні (зображально-графічні), фонічні. Тобто, за основну ознаку тут взято спосіб відображення інформації. Як класифікаційна ознака можуть використовуватись засіб передачі відомостей, зовнішні і внутрішні характеристики джерела.

Оскільки кожне історичне джерело характеризується рядом ознак, то як основні беруться ті, що найповніше віддзеркалюють мету його створення і найбільше відбивають мету дослідження. Вибір цих домінуючих ознак завжди є певною мірою умовним, а тому й будь яка класифікаційна система є також умовною. Наука не виробила універсальних систем і моделей класифікації джерел, проте обґрунтувала ряд підходів до їх формування і вибору в залежності від дослідницьких завдань і особливостей самих джерел. Якщо розглядати сукупність джерел системно, то, як і кожна система, вони піддаються класифікації, аналізу в різних “зрізах” (аспектах) залежно від цілей дослідження, але обов’язково з урахуванням тих чи інших ознак, об’єктивно притаманним джерелам. Саме тому цілі, завдання дослідження висувують на перше місце ту чи іншу ознаку джерела, а значить і вибір класифікаційної схеми [6].

Цінність наукової схеми класифікації полягає в тому, що виявлення основних, не другорядних, ознак схожості, спорідненості та зведення на їх

основі джерел у певні групи дає змогу застосувати до них однакові або близькі дослідницькі методи і прийоми. Проте слід мати на увазі, що одні й ті ж ознаки при одних дослідницьких завданнях відіграють роль основних, а при інших – другорядних.

Під поняттям класифікаційної схеми чи моделі розуміють сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою ґрунтовного їх дослідження і здобуття найповнішої і най достовірнішої інформації.

Усі існуючі в сучасному джерелознавстві моделі групування джерел є умовними, гнучкими і залежать від предмета дослідження, його мети, завдань, характеру й особливостей самої джерельної бази. Разом з тим, джерелознавство на основі теорії і практики класифікації виробило загальні вимоги, яким має відповідати будь яка класифікаційна схема:

вона має визначатися характером джерельної бази, зумовленої особливостями історичної епохи, елементами якої є ті чи інші пам'ятки, і таким чином сприяти виявленню нових груп джерел і включенню їх у загальну схему;

органічно впливати з мети і завдань дослідження, його тематики, зі специфіки науково-дослідної, навчальної чи науково-просвітницької роботи;

сприяти здобуттю якомога повнішої і достовірнішої джерельної інформації;

враховувати джерелознавчий досвід дослідника і рівень підготовки тих осіб, що опановують історичні знання.

Виходячи з цих вимог, можна запропонувати такі різновиди класифікації джерел:

За способом кодування та відтворення інформації: речові, словесні (усні та писемні), зображальні, звукові (фонічні), поведінкові та конвенціональні;

За змістом: соціально-економічні (господарські), політичні, правничі, культурологічні, релігійні та ін.;

За походженням: особові, колективні, за фондоутворювачем і т.ін.;

За хронологічно-географічною ознакою: історичні епохи, періоди, регіони, країни, ін.;

За формою: будівлі, літописи, картини, кінофільми ін.

У типологічній класифікації головним критерієм і визначальними ознаками поділу джерел є спосіб кодування в них інформації, засіб її фіксації та відтворення, а також за походженням, за хронологічно-географічними ознаками, за формою та змістом. Типами історичних джерел називають ті їх групи, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою і походженням.

Виділяють такі типи джерел: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові (фонічні), поведінкові. Враховуючи специфіку кодування інформації ряд дослідників виділяє як окремий тип джерел кіновідеофотодокументи.

Деякі науковці звертають увагу, що ця класифікація теж досить умовно відбиває специфіку фіксації джерельної інформації в межах виділених типів джерел, методи і форми відображення в них дійсності, оскільки поняття “спосіб” підмінюється таким поняттям, як “матеріал”, що служить носієм інформації.

У працях джерелознавців минулого двадцятиріччя як критерій типологічної класифікації джерел історичного походження береться “явище”, тобто їх форма, зовнішні властивості й ознаки джерела, доступні для первинного сприйняття. Саме ця зовнішня форма здебільшого допомагає визначити спосіб відображення джерелом дійсності і спосіб отримання інформації.

За цією схемою виділяють шість типів:

1. Речові джерела: пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Дослідження цього типу джерел здійснюється переважно за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів.

2. Словесні (вербальні) джерела – особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. До словесних джерел відносять більшість різновидів фотодокументів, комп'ютерні тексти. Домінуюча роль у дослідженні словесних джерел відводиться лінгвістичним та іншим філологічним методам дослідження.

3. Зображальні джерела складають тип джерел, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень (наскельні малюнки, орнаменти, фрески, мозаїки, схеми, графіки, репродукції, фотокопії).

4. Звукові (аудіальні) джерела – це великий масив джерельної інформації, який має важливе значення для досліджень з історії культури, церкви. Духовного та політичного життя суспільства. Для їх вивчення застосовуються методи прослуховування і звукової експертизи.

5. Поведінкові джерела фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, ритуали, які сприймаються візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами. Джерела цього типу можуть сприйматися істориком безпосередньо шляхом спостереження, візуального сприйняття дійства, через перегляд відеозаписів.

6. Конвенціональні джерела – джерела умовних позначень. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію.

Типологічна класифікація джерел, побудована за спорідненими ознаками кодування інформації, хоча й носить умовний характер, усе ж є

найпоширенішою і застосовується як у навчально-наукових так і практичних цілях.

Важливе значення має групування джерел за їх походженням і авторством. До основної групи входять джерела тих авторів, які самі були учасниками подій, або особи, безпосередньо причетні до них. Іншу групу репрезентують джерела, автори яких виклали своє бачення подій на основі вторинної інформації. Сюди відносяться наукові та журналістські дослідження.

У навчальному процесі нерідко застосовується групування джерел за хронологічно-географічною ознакою. У цьому випадку враховуються два основні критерії: епоха або історичний період виникнення джерела та місце створення джерела (країна, місцевість). Ці ж критерії часових і географічних меж подій і явищ часто бувають визначальними для класифікації джерел за змістом.

За інших підходів до групування джерел критеріями виступають такі ознаки, як форма або місце і спосіб їх зберігання. Джерело може мати різну форму: акт, грамота, нота, лист, картина, анкета ін.

Під способом зберігання джерел маються такі параметри, як оригінал чи копія, стан джерела, рівень його збереженості: відмінний, добрий, задовільний, незадовільний. Інформацію про стан збереженості джерел потрібно враховувати, оскільки вона крім того, що допомагає краще орієнтуватися в джерельній базі ще й служить одним із показників її повноти.

Стосовно досліджень виключно джерелознавчого характеру, вивчення проблем історії та сфер суспільного розвитку, то історики застосовують класифікаційні схеми, які ґрунтуються на спорідненості внутрішніх ознак джерел. Такі схеми називаються родові, або видові.

Рід – це сукупність джерел, яка склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають їх призначенню і функціонуванню.

Словесні джерела класифікуються на усні, писемні, лінгвістичні. Писемні джерела, в свою чергу, поділяються на документальні й оповідні. Варто розглядати як окремий вид писемних джерел літописи, тому що вони є світовим явищем, їх дослідження потребує спеціальних методів, щонайменше текстологічного опрацювання. Близькими до них є хроніки та історичні повісті.

Джерела можна класифікувати за такими видами:

речові джерела – залишки живих істот, знаряддя праці, посуд, прикраси, зброя, побутові речі та ін.;

писемні джерела – акти, грамоти, угоди, анкети, трактати, повісті, листи та ін.;

звукові джерела – грамофонні, магнітні, лазерні, електронні, цифрові та ін.

Також слід враховувати, що деякі групи джерел виходять за межі того чи іншого роду, мають міжвидові ознаки схожості. Тому критерієм виділення їх в окрему групу є не стільки спорідненість внутрішньої структури, скільки характер і призначення цих джерел для відповідних досліджень.

Крім названих вище загальних моделей класифікації джерел існує їх групування за спеціальними ознаками, наприклад нормативні і виконавчі. Така класифікація може успішно використовуватися, оскільки укази, акти, універсали, програми і урядові постанови протоколи з'їздів політичних партій фіксують певні наміри, викладають настанови і норми і за своїм змістом набувають нормативного характеру. Також поділ на нормативні і виконавчі джерела має практичне значення особливо на стадії пошуку.

Визначальним критерієм класифікації писемних джерел є їх характер, зміст і форма. І з цих критеріїв можна виділити документальні й оповідні писемні джерела, а серед них такі різновиди як: актові, діловодні, статистичні,

мемуарні, листи, щоденники, наукові, науково-інформаційні, науково-популярні, журналістські.

Кожна група писемних джерел має споріднену форму подачі інформації, яка зумовлюється характером, змістом і призначенням. Якщо розглядати таку ознаку писемних джерел, як походження, то їх можна поділити на джерела колективного та індивідуального (особового) походження. Закони, акти, укази та інші офіційні документи, як правило, групують за їх призначенням та місцем у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті. Ознаки внутрішньої спорідненості мають діловодні документи органів державної влади і управління, які визначають зміст і напрями державної політики на різних етапах суспільного життя. Окрему групу офіційних документів складають судово-слідчі матеріали, які віддзеркалюють правову систему окремо взятої держави або історичної епохи.

До писемних джерел, якщо це зумовлено предметом дослідження, можуть застосовуватися й інші класифікаційні ознаки, які пов'язані з місцем і часом їх створення, місцем збереження, авторством, ін. Прикладне значення мають внутрішньовидові класифікації писемних джерел з використанням спеціальних класифікаційних ознак. Прикладом у цьому є періодична преса. Загальновідомо, що у періодиці публікуються різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали, документи центральних органів державної влади, органів державного управління та місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій та ін. ураховуючи зазначене можна виділити газетно-журнальну публіцистику як джерельну групу писемних джерел, що є одним із основних носіїв інформації у період новітньої історії. Також періодику поділяють на легальну і нелегальну, центральну і місцеву, а також за її політичним і ідеологічним спрямуванням. Групування матеріалів преси за тематикою і жанрами надає можливості для використання статистично-математичних методів вивчення масових джерел та їх поглибленого аналізу.

За внутрішньовидовим принципом класифікують твори наукової, політичної та художньої літератури як один із компонентів політичні твори – це переважно книги, статті і брошури, а за своїм змістом і методикою викладення дуже близькі до публіцистики, до того ж вони виділяються більш аргументованим та ґрунтовнішим підходом до висвітлення проблеми. Водночас політична література, як і інші писемні джерела, потребує критичного ставлення оскільки вона здебільшого містить ознаки суб'єктивізму.

Свої особливості має наукова та навчальна література, як історична так і з інших суміжних до історії галузей знань. Наукова література є історіографічним джерелом, а у ряді випадків може бути носієм оригінальних відомостей, особливо у тих випадках, коли носії первинної інформації втрачені. Без широкого залучення наукової літератури як джерела, неможливо здійснити якісне історіографічне дослідження, підготувати працю з історії науки культури, духовності та науково-технічного прогресу.

Нарешті, серед писемних джерел окрему підгрупу складає мемуаристика: спогади, щоденники, листи свідків та учасників подій. Особливістю мемуарів є те, що джерелом надання інформації, її форми і структури є сам автор, сам учасник або свідок подій. Водночас і мемуари можуть бути теж класифіковані за певними аспектами, зокрема за джерелами їх створення. В одних випадках вони ґрунтуються тільки на пам'яті автора, в інших – на записах і щоденниках автора.

Водночас викладені в цій роботі підходи до групування писемних джерел не охоплюють всіх особливостей які можуть визначатися у конкретному дослідницькому завданні чи масивом самих джерел, тому завжди залишається місце для винахідливості і креативності усім наступним дослідникам писемних джерел. Також кожен науковець при роботі з джерелами у конкретному випадку застосовує таку класифікацію, яка на його думку є найбільш зручною для використання.

2.4. Критика історичних джерел

Перші ідеї стосовно критики історичних джерел розроблялися італійськими гуманістами Лоренцо Валла (1407-1457) та Франческо Петрича (1529-1597), а пізніше французькими вченими (Жан Боден та просвітителі).

У XVIII столітті А. Шльоцер визначив три етапи роботи з писемними джерелами:

1) нижча або мала критика (критика слів) – встановлення авторського тексту, доповнень та змін, що внесли продовжувачі та переписувачі тексту;

2) граматичне, лексичне та історичне тлумачення тексту – встановлення того, що насправді хотів сказати автор;

3) вища критика (критика справ) – оцінка правдивості викладених у літописі подій.

У XIX столітті українські, західноєвропейські та східноєвропейські вчені продовжували розробляти методи критики джерел, яку часто також називали історичною критикою, а пізніше джерелознавчою критикою.

В. Ключевський поділяв джерелознавчу критику на два головні етапи:

1) філологічна критика – спрямовується на встановлення справжнього тексту пам'ятки;

2) історична критика – оцінює відхилення авторської думки від дійсності.

Також Ключевський В.О. вважав, що для залишків минулого потрібно довести їх справжність. Афоризмом стала його фраза з тексту лекцій з джерелознавства: “Історична критика – це або критика текстів, що передають історичні факти, або критика фактів, які відтворюють тексти” [1].

Український історик В. Данилевич говорив: “Історик повинен володіти великими знаннями, здоровим глуздом та обережністю, з часом на допомогу прийде досвідченість... Історик має бути насамперед скептиком”.

Д. Багалій вважав, що поділ джерелознавчої критики на вищу та нижчу є недостатнім. Вчений виділяв наступні два види критики:

- 1) критика свідочств або критика формальна;
- 2) критика фактів або критика реальна.

Ш. Ланглуа та Ш. Сеньобос обґрунтували необхідність двох етапів наукової критики будь-яких джерел:

- 1) зовнішня критика – аналіз зовнішніх особливостей джерела (папір, форма, особливості мови тощо);
- 2) внутрішня критика – аналіз шляхом аналогії правдивості викладених історичних фактів”.

Е. Бернгейм формулював фундаментальне завдання історичної критики як встановлювати факти, якщо вони є, на основі більш повного знання та більш ретельної оцінки матеріалу, визволивши факти від різних неясностей та спотворень, що сприйняті ними у процесі передачі.

Натомість О. Лаппо-Данилевський на початку ХХ століття виступив проти такого поділу, оскільки він розрізняв “критику, яка встановлює науково-історичну цінність джерела, та критику, яка встановлює науково-історичну цінність свідочств джерела про факт” [1].

Приймаючи як два етапи наукової критики джерел зовнішню та внутрішню критику, Лаппо-Данилевський О.С виділив ще два види критики: моральний і естетичний та висунув концепцію трьох видів критики актових джерел:

- 1) історична критика, як визначення місця, часу написання і автентичності джерела;

2) дипломатична критика, як аналіз змісту актового джерела за допомогою граматичного та символічно-аналітичного методів;

3) юридична критика, як виділення та аналіз юридичних норм і угод, покладених в основу джерела.

Головним завданням історичної критики вчений вважав встановлення відповідності свідчень джерела “законам свідомості” або “законам природи”.

У 1931 році С. Биковський висловив ідею відмовитися від внутрішньої і зовнішньої критики і поділяти джерелознавчу критику на аналітичну та синтетичну, а саму аналітичну критику поділяти на формальну аналітичну та текстуальну аналітичну. За допомогою формальної аналітичної критики встановлюється або перевіряється час та місце виникнення документу, його справжність, соціальне середовище, у якому він з’явився. Текстуальна аналітична критика досліджує текст джерела, його зміст, стиль, формуляр тощо. Об’єктом синтетичної критики є цілі групи історичних джерел, а її основним завданням – співставлення самих фактів, які повідомляються різними джерелами [1].

Детально завдання та прийоми аналітичної і синтетичної критики як етапів та видів джерелознавчої критики розробляв український науковець М. Варшавчик. Під аналізом джерел він розумів джерелознавчий етап, а під синтезом – історичну побудову, власне дослідницьку роботу історика.

Деякі науковці виділяють ще два види критики джерел: логічну та фактичну критики. Під критикою логічною В. Котигоренко розуміє вид джерелознавчої критики, яка полягає у перевірці достовірності джерела шляхом співставлення вміщеної інформації з об’єктивною логікою розвитку історичних подій, а не з даними іншого джерела. Натомість фактична критика – це основний вид джерелознавчої критики, який передбачає перевірку повноти і достовірності джерела шляхом співставлення його з іншими джерелами, через

порівняння фактичної інформації одного джерела з фактичною інформацією інших джерел [17].

Перший етап джерелознавчої критики передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- 1) виявлення джерел;
- 2) попередній вибір джерел;
- 3) класифікація, систематизація та групування джерел;
- 4) вибір методів та прийомів вивчення;
- 5) текстологічна критика джерела:
  - а) встановлення тексту джерела (основного чи первинного тексту та доповнень до нього);
  - б) встановлення походження джерела (питання авторства, місця, часу, обставин та мети створення джерела, оцінка його автентичності);
  - в) аналіз повноти та достовірності викладених у джерелі фактів та оцінок.

Джерелознавчий синтез передбачає:

- а) виявлення зв'язків джерел, співставлення джерел за ступенем їх достовірності та повноти, співвідношення між самими джерелами;
- б) створення комплексу джерел, які дозволяють з великою повнотою та достовірністю дослідити історичні події;
- в) встановлення всієї кількості наукових фактів, які відносяться до теми дослідження, визначення фактів, яких не вистачає для повноти у роботі.

Початковим етапом будь якого історичного дослідження є виявлення історичних джерел. Чим ретельніше підійти до пошуку джерел, тим повніше можна вивчити тему, що підлягає дослідженню. Важливим завданням кожного історика є вивчення історії тексту джерела, етапів його розвитку, обставин виникнення та змін [1].

На всіх етапах дослідження визначається цінність джерел за такими критеріями:

1) автентичність джерела – справжність джерела, як дійсного свідчення чи підробки викладеної у ньому історичної інформації;

2) вірогідність джерела – ступень відповідності свідчень джерела реальним історичним фактам, які у них описані. Нерідко трапляється, що історичні події у джерелах фіксуються вибірково та тенденційно. Наприклад у мемуарах трапляється, що частина подій замовчується, інша – перекручується, а завданням дослідника є вилучити вибрати достовірну інформацію навіть з маловірогідного джерела;

3) повнота джерела – рівень відбиття у тексті джерела суттєвих сторін історичних подій та явищ;

4) інформаційна новизна – наявність нової інформації, відсутньої у джерелах, які використовуються у науковому обігу;

5) репрезентативність – властивість джерела правильно відображати історичні факти в цілому.

Вирішення питання про справжність джерела, виявлення підрбок, фейків та фальсифікацій має велике значення для оцінки цінності та справжності джерельної інформації. Адже знаючи мотиви та прийоми фальсифікації джерел, науковець спроможний довести факт фальсифікації та відшукати достовірні історичні факти.

Для оцінки повноти та достовірності викладених у джерелі історичних фактів потрібно також враховувати дані про автора, його соціальне походження, службове або посадове становище, політичні та релігійні погляди, імовірність особистої зацікавленості автора у фіксації лише окремих подій, здатність автора до здійснення спостереження, аналізування та описування фактів, спонукальні мотиви та зовнішні впливи та чи був автором безпосереднім свідком описуваних подій.

Французький історик М. Блок звертав увагу на необхідність виявлення в історичних джерелах двох пластів інформації – навмисної (відкритої) і ненавмисної (закритої): “навіть у явно навмисних свідоцтвах нашу увагу зараз

переважно повертає вже не те, що сказано у тексті навмисно. Ми більш охоче хапаємося за те, що автор дає нам зрозуміти, сам того не бажаючи.” [1].

Аналіз окремих джерел має завершитися їх синтезом. На необхідності використання більш-менш цінних джерел у нашому дослідженні вже зверталася увага, оскільки дані одних джерел доповнюються та перевіряються іншими. Синтез також допомагає з'ясувати зв'язки між окремими джерелами, визначити місце та значення джерела для джерельної бази досліджуваної теми. Також для дослідження історії джерел необхідно встановити усіх попередників цих пам'яток.

Між тим, кожний вид історичних джерел має і свої специфічні форми вивчення і використання, що впливають з особливостей їх походження, змісту, виду, характеру [34]. Тому у більшості підручників, монографій та посібників, об'єкт джерелознавства обмежується в основному писемними джерелами.

2.5. Писемне історичне джерело як компонент підручника з історії України

Динамічний розвиток сучасної цивілізації з її світовою інтелектуалізацією та збільшенням ролі інформації у повсякденному житті та піднесенням ролі особистості у суспільстві потребує постійного оновлення здатності суспільства до динамічних змін та мобільності. Виклики сьогодення показують, що традиційна парадигма освіти не справляється з ними в повному обсязі і знання, які учні здобувають у школі швидко застарівають, архаїзуються. Тому сучасне суспільство ставить нові вимоги до процесу навчання у школі, до оновлення Стандарту освіти та навчальних програм. За таких умов система освіти має по новому розглядати шкільний підручник, оскільки він один із найважливіших компонентів освітнього процесу.

Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти діяльнісний підхід спрямовується на розвиток в учнів відповідних умінь

і навичок та формування критичного мислення. Історичний компонент освіти покликаний забезпечити використання учнями у процесі пошуку інформації про минуле різноманітних історичних джерел та вміти розуміти історію [22].

На думку О. Пометун, головним положенням діяльнісного підходу є те, що формування свідомості людини тісно пов'язується з її діяльністю. І тому, що навчання є активним процесом діяльності людини, який забезпечує її розвиток, то діяльність учня потрібно спрямовувати на розв'язання конкретних навчальних завдань, що в свою чергу, забезпечить розвиток учня.

Підручник як носій інформації, містить систематизований навчальний матеріал та є засобом для засвоєння змісту освіти, являє собою інформаційну модель, яка забезпечує інформаційно-пізнавальну, дослідницьку, практичну та самоосвітню функції. Зміна функцій підручника зумовлює трансформацію його структури та текстової складової. Основний текст підручника по суті являє собою відомості про минуле та викладається логічно з використанням незначної кількості історичних фактів. Додатковий текст підручника вже може вміщувати історичні документи. На думку провідних науковців, така трансформація перетворила підручники на активніший інструмент пізнання, оскільки за допомогою документів автори забезпечили альтернативність та багатоаспектність підходів до історичних фактів і явищ [28].

На думку Л. Алексашкіної доповнення основного тексту різними історичними джерелами забезпечує учнів необхідною інформацією для розуміння історичних фактів, які містяться в основному тексті. Крім того, такий підхід забезпечує формування у них світоглядних уявлень та оцінок, чуттєво-емоційного відношення до матеріалу, який вивчається. Також такий прийом збагачує авторський текст та поділяє його у дидактичному плані на провідний та допоміжний [22].

Так як діяльнісний підхід в організації освітнього процесу має на меті сформувати в учнів історичне мислення, виникає необхідність переосмислення

традиційних засобів навчання, визначення нових критеріїв оцінки якості історичної освіти та пошуку оптимальної моделі шкільного підручника з історії. І власне в цьому контексті можна вести мову про писемне історичне джерело та його місце у сучасному підручнику історії.

Загальновідомо, що серед історичних джерел провідне значення у підручниках відводиться історичним документам. Вони сприяють розвитку в учнів здатності мислити, висловлювати власну думку та розуміти суть історичного процесу. В. Власов наголошує, що історичне джерело, як засіб навчання історії, органічно вписується у сучасну освітню парадигму, тому що відображає реальну ситуацію, дає уявлення про відносність історичного знання, а також демонструє нам подібність сучасних людей до людей дуже давніх епох, а також відмінність дуже близьких поколінь. Безумовно, джерело здатне переконливо демонструвати як та на скільки можна спотворити інформацію [2].

На відміну від інтерпретаційної форми викладу фактів в авторському тексті підручника, історичний документ є джерельною формою подачі істинної інформації. Саме завдяки роботі з історичними джерелами, учні мають можливість застосовувати поняття, аналізувати та пояснювати зміст інформації, порівнювати власні умовиводи з баченням ходу історичного процесу, викладеним автором підручника. Також слід пам'ятати, що під час роботи з історичними писемними джерелами учень може відчувати себе у ролі дослідника, відчувати свою причетність до подій, які аналізуються, порівнювати різні погляди на історичні події та явища. В. Власов звертав увагу, що не варто захоплюватися у підручниках теоретизацією навчального матеріалу, викладом усього різноманіття поглядів істориків на ті самі події, оскільки завдання шкільного курсу історії не зводиться до накопичення знань про минуле людства [5].

Безумовно потрібно дотримуватися вимог до підбору історичних джерел для підручників, щоб вони були адаптованими і прийнятними для розуміння,

доступними за змістом та обсягом, відображали основні факти епохи мали правильний емоційний вплив.

Автори підручників, так само як і вчителі історії, повинні здійснювати добір історичних документів на засадах мультиперспективності, що дозволяє висвітлити історичну ситуацію з кількох ракурсів. Дослідження джерел з різних перспектив зумовлює появу суперечливих інтерпретацій, що в свою чергу дозволяє уникнути уявлення про наявність тільки одного правильного викладення. Школярі під час аналізу історичних подій мають знати та оцінювати суперечливі позиції істориків.

На теперішній час можна стверджувати, що чітких тенденцій з удосконалення шкільних підручників історії на предмет використання писемного джерела як компоненту підручника, на жаль, не простежується. Це показує що не всі автори використовують досягнення педагогічної науки у питанні використання історичних джерел на уроках історії. Також трапляється, що вміщені у тексті документи не можуть забезпечити дослідницьку діяльність учнів на уроці. Водночас, якщо викладання матеріалу будувати тільки на джерелах, це вимагатиме більше часу на опрацювання та засвоєння навчального матеріалу, додаткових зусиль педагога та перевантажить учнів. Саме тому не варто перетворювати шкільний підручник на хрестоматійне видання.

Сучасна школа потребує такий підручник з історії України, який буде відповідати поглядам сучасної академічної історичної освіти, актуальним методикам навчання та забезпечувати розвиток, творчість та активність учнів [5].

Висновки до розділу 2

Результати дослідження питань генезису і розвитку поняття “документ”, його функцій та ознак, поняття “історичного джерела”, його предмету, завдань, функцій та еволюції, класифікації історичних джерел, їх критики, а також писемного історичного джерела як компоненту підручника з історії України і дають можливість дійти висновків, що джерелами в документознавчих дослідженнях можуть поставати практично будь-які документи, системи документації і комплекси документів. На їх підставі можна одержати уявлення про рівень роботи з документами, способи документування, культуру документування тієї чи іншої епохи. Джерела є необхідною базою для проведення теоретичних досліджень, для удосконалення практики документаційного забезпечення керування і визначення основних тенденцій розвитку документаційних процесів.

До того ж, поєднання методологічних підходів історичного документознавства, архівознавства, історичного джерелознавства в майбутніх дослідженнях теоретично збагатить теорію документа, допоможе різнобічно й повно розкрити аспекти функціонування та “життя” документа, визначити інформаційний потенціал, історичну комунікацію, соціокультурні особливості формування документів і документальних комплексів.

Також, одним із необхідних чинників майстерності історика є наукова організація і висока культура опрацювання та використання джерел, яка полягає у наявності у фахівця не тільки теоретичних знань, а й сукупності практичних навичок, вміння знаходити та працювати з джерелами, володіти джерелознавчою евристикою, ґрунтовно досліджувати джерела, правильно тлумачити їх, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості пам'яток, тобто мати навички джерелознавчої критики.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ТА АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ, ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ

3.1. Methodика роботи з історичним джерелом на уроці історії

Як вже зазначалося, до історичних джерел належить все створене людством впродовж свого існування, а в широкому сенсі, усі пам'ятки писемності в методиці називаються документами.

У 1863 році професор М. Стасюлевич висловив думку, що для історичної освіти учнів набагато більше значення має безпосереднє знайомство учнів із джерелами історичного знання, власне документами, ніж робота тільки з підручником. Він пропонував вести уроки із застосуванням реального методу, який ґрунтується на роботі з першоджерелами. Для реалізації цієї мети науковець склав і опублікував три томи хрестоматії “Історія середніх віків у творах її письменників і дослідженнях новітніх учених”.

Такі науковці і методисти як М. Коваленський, А. Гартвіг, М. Рожков на межі ХІХ-ХХ століть закликали до організації лабораторних занять з історії, якими вони вважали самостійні заняття учнів на основі історичних документів. Однак більшість методистів ХХ століття вважали, що не бажано будувати всі заняття в школі тільки на вивченні документів. Історичні документи варто застосовувати лише як допоміжний засіб до основних джерел історичних знань учнів, таких як розповіді вчителя і текст підручника. “Документ покликаний лише поглиблювати, конкретизувати і додавати знанням, що здобуваються учнями, живу зображувальність, розуміння своєрідності історичної епохи і лише елементарно знайомити з деякими методами досліджень, що

застосовуються в історичній науці”. Висловлювалася також думка, що документ потрібний не для доповнення змісту шкільного курсу історії, а для його конкретизації, поглиблення й уточнення [29].

Відповідно до функцій документа у навчанні історії визначалося його місце на уроці. Прихильники лабораторного методу вважали, що вивчення документа має випереджати роботу з підручником. Натомість методисти, що дотримувались іншої точки зору, пропонували використовувати документи лише після читання учнями відповідного розділу підручника.

Значення застосування історичних документів полягає у тому, що за допомогою документа реалізується принцип наочності в навчанні історії; документ робить розповідь учителя яскравішою і зрозумілішою, а висновки більш переконливими. Також значимість документа полягає і також у тому, що він сприяє конкретизації історичного матеріалу, створенню чітких образів і картин минулого, створює відчуття духу епохи. Також, за допомогою документа в учнів формується інтерес до історії, активізуються процеси мислення й уяви, що сприяє більш плідному засвоєнню історичних знань і розвитку історичної свідомості, формуються уміння навчальної роботи, такі як: читати документи, аналізувати і визначати потрібну інформацію, міркувати, оцінювати значення документів минулого і сьогодення.

Провідний європейський методист Р. Страдлінг визначає такі функціональні можливості історичного документа як засобу навчання [29]:

1) належно відібрані джерела можуть допомогти оживити історію для учнів, оскільки вони розповідають про особистий життєвий досвід, розумові процеси і турботи людей, що прямо чи опосередковано пов'язані з подіями, що вони вивчають;

2) у підручниках події завжди описуються з метою забезпечення накопичення фактів. У поєднанні з необхідністю давати коротке викладення того, що відбулося, учням часто пропонується розповідь, де люди, від яких

залежало рішення, виглядають переконаними у своїй правоті, а результати подій таким, що неминуче настануть. Водночас письмові свідчення конкретного історичного періоду, наприклад дипломатичні депеші чи протоколи нарад, листи чи щоденникові записи часто допомагають показати процес прийняття рішення, як саме це відбувалося: під тиском, при наявності неповної і суперечливої інформації, в реальному часі;

3) при безпосередній роботі з письмовими джерелами учні можуть застосовувати основні історичні поняття, задавати питання, аналізувати і пояснювати зміст інформації, робити висновки і власні умовиводи, які пізніше вони можуть перевірити іншими способами їх тлумачення;

4) первинні джерела надають учням можливість відчувати себе в ролі людей, безпосередньо пов'язаних з подіями, що вивчаються;

5) опрацювання первинних письмових джерел показує учням різні погляди на окрему історичну подію чи процес, а також надає можливість порівняти тексти, написані в той час учасниками, очевидцями і коментаторами, з текстами, складеними істориками пізніше;

б) звернення до різних письмових джерел дозволяє учням перевірити висновки і пояснення, викладені в підручниках. Регулярне використання першоджерел поряд з підручниками й іншими навчальними матеріалами сприяє надбанню звички перехресної перевірки фактів і їхніх тлумачень.

Провідні методисти вважають, що документ, відібраний для уроку повинен:

відповідати цілям і завданням навчання історії;

відображати основні, найбільш типові факти і події епохи;

бути органічно пов'язаним із програмним матеріалом, сприяти актуалізації історичних знань, щоб можна було запропонувати учням пізнавальні питання і завдання;

бути цікавим і доступним учням за змістом й обсягом;

містити побутові і сюжетні подробиці, що дозволяють диференціювати навчання, конкретизувати уявлення учнів про ті чи інші події, явища, процеси; здійснювати на них певний емоційний вплив;

мати літературну і наукову цінність, достатню інформативність для розвитку пізнавальної самостійності і зацікавленості, розвитку розумової активності [29].

На уроках історії документи можуть використовуватися як учителями, так і учнями. Підготовка вчителя до використання джерел на уроці передбачає їх попередній добір і педагогічну обробку. Підібрати документи вчителю допомагають шкільні хрестоматії, які містять відповідні документи та коментарі до них, а також уривки з науково-популярної літератури, художніх й інших літературних творів. Учитель застосовує хрестоматії залежно від цілей уроку і його завдань. Іншими джерелами документів для вчителя й учнів, крім уривків, включених в підручник чи в хрестоматію є: інші види наукової літератури, місцеві історичні товариства, архіви місцевих газет, публічні бібліотеки і музеї, мережа Інтернет.

Чим більше адаптований документ, тим легше він сприймається учнями і зручніший для самостійної роботи. Дидактично обробити документ – це означає відібрати зміст, за потреби видозмінити документ, не змінюючи його сутності, не допускаючи тенденційних вилучень та зберігаючи особливості стилю автора; пояснити нові для учнів терміни і поняття; розробити завдання щодо тексту джерела.

На уроці учитель:

переказує документ, якщо він складний для розуміння;

наводить короткі цитати без посилання або з посиланням на документ (щоб підкреслити доказовість своєї розповіді);

цитує і розбирає витяги з документів для конкретизації своєї розповіді і більшої переконливості, використовує пряму мову та дає характеристику

особистості. Робота учнів з документом, поступово ускладнюється з урахуванням їх віку і пізнавальних можливостей, а також рівня підготовленості.

Навчання роботі з документом включає такі етапи:

1) учитель наводить зразок здійснення розбору документа;

2) учні аналізують документ під керівництвом учителя; працюють під його керівництвом і самостійно; 3) самостійно вивчають документ у класі і вдома. Вчитель на уроці знайомить учнів з документом, пояснює суть завдання. Вдома учні готують невеличкі повідомлення, описи на основі документа, тексту й ілюстрації підручника, твори, есе та ін. Звичайно, для самостійної роботи необхідно, щоб текст документа був у кожного учня.

Перш ніж звернутися до документа на уроці, вчитель наводить його коротку характеристику; говорить, коли і ким він складений, з якою метою; про що учні довідаються з цього документа. Робота з документами також включає: читання і переказ документа, складання плану; пояснювальне читання з попередньою і заключною бесідою; самостійний розбір документа і відповіді на запитання до нього; порівняльне зіставлення двох документів, що доповнюють один одного і характеризують одну і ту саму подію; надання критичної оцінки документа. При цьому учні визначають його логічно завершені частини, головні ідеї, навчаються знаходити докази того чи іншого положення.

Учні читають документ по окремих частинах, а вчитель пояснює незвичні та не зрозумілі вирази і фрази, задає запитання для перевірки ступеня розуміння змісту: про що говориться в уривку? Що означає це слово? Як ви розумієте зміст цього речення? Лише потім можна об'єднати учнів у пари чи малі групи, в яких здійснюється повторне читання і розбір окремих частин документа. Відповіді учнів при презентації результатів групової роботи мають бути повними і вичерпними, а висновки підтверджені посиланнями на документ.

На уроках історії в середній ланці треба створити умови для формування уявлень учнів про відмінність документальних історичних джерел від літературних творів, пісень-сказань і оповідань.

Методист К. Умбрашко пропонує свою методику роботи з документами для розвитку творчого мислення учнів. У результаті аналізу документа у свідомості учнів формуються історичні поняття. Вони “не повинні засвоюватися як готові знання; вони виникають у свідомості учнів у результаті логічного виведення чи побудови” [29].

Таким чином, документи дозволяють виявити суперечливість позицій конкретних осіб, що викликає в учнів потребу вирішити проблему, а це допомагає усвідомити сутність явищ і процесів. Ефективним також є порівняння документів, що висвітлюють одну подію з різних позицій. У цьому випадку учні визначають, чим відрізняється опис події у різних авторів. Отже, роль документів і завдань, що містяться в них, передусім полягає у тому, щоб виявити протиріччя в навчальному матеріалі, що в свою чергу забезпечує розвиток такого важливого вміння як критичне мислення.

3.2. Навчальні функції історичних документів

Трансформація поглядів на характер і методи викладання історії, що відбулася в кінці ХХ століття спонукає до пошуку нових шляхів організації процесу навчання. Історія, як один із базових навчальних предметів, сьогодні має завдання створити умови “для задоволення освітніх потреб кожному громадянину України”.

Як відомо, історичні знання формуються завдяки інформації, яку надають історичні документи. Тому визначене завдання в умовах реформування історичної освіти в Україні не можливо виконати без розробки сучасних

методичних засобів використання писемних історичних джерел знань. У розв'язання цієї проблеми активно включилися такі українські методисти та вчені-історики, як К. Баханов, В. Комаров, С. Кульчицький, Т. Ладиченко, В. Мисан, Ф. Турченко, та деякі інші [13]. Головну увагу дослідники приділили розробці інноваційних прийомів використання оновленої джерельної бази з історії у процесі навчання. Але перетворення історичних документів з джерела інформації на джерело знань учнів стає можливим тільки за умов впровадження усього спектру відомих методичних засобів у навчальну діяльність школярів. Таким чином актуалізується проблема систематизації методичних прийомів аналізу та використання історичних документів у шкільній історичній освіті, яку Л. Задорожна запропонувала вирішувати за допомогою навчальних функцій історичних документів.

У процесі формування історичних знань писемні джерела, на думку науковців, виконують чотири основні навчальні функції:

перша – ілюстративно-інформаційна, існує на репродуктивному рівні сприйняття інформації, що несе в собі історичний документ;

друга – пізнавально-розвиваюча, в якій на основі історичного документа виконуються завдання, спрямовані на розвиток розумових процесів через пошуково-дослідницьку діяльність учнів;

третья – практично-узагальнююча, дає можливість перевірити рівень сформованості вмінь і навичок учнів в процесі навчання за допомогою історичних документів;

четверта – ціннісно-смілова, поглиблює патріотичні почуття школярів, виховує найкращі моральні якості особистості.

Для успішної дії кожної функції вчитель має дібрати не тільки найбільш придатні, на його погляд, до використання документи, а й певні методичні прийоми, які б максимально результативно залучили обрані джерела до процесу навчання.

Добір методичних прийомів для виконання першої функції залежить від вибору вчителем умов та засобів використання історичних документів. Умови можуть бути такими:

історичний документ виступає як вихідне джерело нових знань, що несе певну інформацію;

письмове першоджерело або уривок з нього ілюструє теоретичний матеріал, підібраний вчителем, формує в учнів образну уяву;

документ доповнює або конкретизує тему, що вивчається.

Слід зазначити, що першу – інформаційну функцію, найчастіше виконують документи нормативного характеру. Вони надають інформацію лише про історичні факти, а не історичний процес. Таким чином, учні працюючи на репродуктивному рівні сприйняття, отримують певну інформацію з проблеми, яка запропонована вчителем для вирішення. Досягти результативності опрацювання документального матеріалу учні зможуть за допомогою бесіди, з подальшими самостійними записами опрацьованої інформації, вибраної з документа у зошитах. Документ, який обирає вчитель для реалізації ілюстративної функції, слугує в першу чергу формуванню в учнів реальних уявлень про період, що вивчається. Тому вибирати слід ті джерела, в яких яскраво і послідовно подається опис відповідних історичних подій. Також рекомендується в процесі ілюстрування уникати тексту, де висловлюється особиста точка зору автора, його симпатії та антипатії – це завдання іншої функції [13].

Реконструкцію історичної дійсності через силу слова дає художня література. Проте із художніх творів може бути використаний тільки той матеріал, у якому не має протиріч з історичною правдою, оскільки, як зазначає історик С. Шмідт, “історичною основою таких творів є першоджерела, тобто пам’ятки часу, що описується або наближені до нього, та історичні твори вчених про цей період”. Найбільш цінним серед дослідників методики навчання

історії вважається залучення побутового та біографічного матеріалу з літературної пам'ятки, який містить характеристики історичних діячів. Особлива увага звертається на використання творів, що вивчаються на уроках літератури. Завдяки такому інтеграційному зв'язку учні здобувають можливість отримувати цілісні знання як з літератури, так і з історії та закріплювати їх у своїй свідомості.

Реалізація третьої умови найчастіше здійснюється через цитування окремих положень з обраних документів. Також, як засіб конкретизації можна використовувати введення біографічного матеріалу в розповідь учителя за допомогою прийому персоніфікації. Наприклад, біографії таких людей, як М. Грушевський, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Симоненко, В. Чорновіл та інших є яскравою ілюстрацією історичного часу, в якому вони жили, діяли, і на події якого вони впливали.

Одним із прийомів характеристики тієї чи іншої історичної події, чи особи, є наведення висловлювань видатних політичних та громадських діячів, які допомагають зрозуміти їх прагнення, наміри, ідеали тощо. Наприклад, коли у квітні 1965 року одного з лідерів дисидентського руху Петра Григоренка припинили примусово “лікувати” і тодішній Голова Ради міністрів Радянського союзу О. Косигін дав вказівку поновити Григоренка у генеральському званні, Генеральний секретар комуністичної партії Радянського союзу Л. Брежнєв заявив: “Цього генерала я знаю... Рано його відпустили. Жаль.” Таке ставлення радянської влади до дисидентства свідчило про кінець “відлиги” в Україні [27].

Таким чином, методичними прийомами, які доцільно використовувати для реалізації ілюстративно-інформаційної функції, будуть: коментоване читання, цитування і добір потрібної інформації для подальшого обговорення визначеної вчителем проблеми.

Друга – пізнавально-розвиваюча функція формується на основі різноманітних завдань, структуру яких в свій час запропонували такі методисти

як Л. Боголюбов, О. Вагін, С. Крол, І. Лернер та інші. Питання щодо відтворення матеріалів джерела наприкінці 50-х років минулого століття запропонував З. Огірко. Типи питань до творчого аналізу документів з'явилися в праці І. Лернера у 1963 році. Вони були спрямовані на ознайомлення учнів з деякими науковими методами дослідження історичних та сучасних явищ. В середині 70-х років ХХ століття О. Вагін наполягав на впровадженні проблемно-пізнавальних завдань під час роботи з історичними документами. С. Крол розглянув різні типи запитань і завдань, які можна запропонувати старшокласникам в процесі самостійної роботи над текстами у взаємозв'язку з вивченням теоретичного історичного матеріалу. На початку 80-х років методист Л. Боголюбов стверджував, що обов'язковою умовою навчальної самостійної роботи над текстом документа є постановка питань та завдань, які визначають напрямок і характер пізнавальної діяльності учнів. Погоджуючись з такими поглядами на типологізацію пізнавально-розвиваючих завдань в процесі навчання історії можна зазначати, що всі вони дають можливість вчителю опосередковано чи безпосередньо використовувати історичні писемні першоджерела в процесі викладання [13].

Таким чином, пізнавально-розвиваюча функція використання історичних документів діє на основі побудови пізнавальних завдань репродуктивного, проблемного, пошукового та творчого характеру за таких умов: питання репродуктивного характеру повинні бути направлені на відтворення фактів, явищ, процесів, що описують документи; питання проблемного характеру повинні спрямовувати учнів на шлях вирішення загальної проблеми до теми через дію важливих розумових операцій аналізу, синтезу, порівняння, зіставлення, узагальнення, систематизації, доведення, абстрагування, аналогії тощо; завдання пошукового та творчого характеру спрямовані на поєднання знань теоретичного і документального матеріалу з метою вироблення особистісного погляду на проблему, що досліджується; усі завдання повинні будуватися на принципах індукції та дедукції; логічності та послідовності;

поступовості та системності. При цьому обов'язковим є також урахування індивідуальних розумових здібностей учнів, тобто завдання мають бути різнорівневими. Тобто такого роду завдання спрямовані спонукати учнів до пошуку відповіді на проблему в самому документі, що в свою чергу змушує його знайти джерело та проаналізувати текст повністю. Вимагаючи від себе об'єктивності у побудові відповіді на питання, учень повинен не тільки врахувати час появи того чи іншого писемного джерела, а й порівняти як мінімум три точки зору на проблему: автора документу, автора підручника і свою власну. Це робить процес навчання цікавим, різноманітним, емоційно забарвленим, творчим, а значить безпосередньо розвиваючим, особистісно-зорієнтованим процесом [13].

Третя навчальна функція – практично-узагальнююча – залежить від рівня узагальнення та форми його виразу, зокрема, конспектування, складання тез, планів, анотацій, таблиць, схем, написання рефератів та доповідей на матеріалах зосереджених в писемних джерелах. Важливу роль у реалізації запропонованої функції відіграє учнівський зошит. Конспектування, складання планів, таблиць, схем не тільки підвищує увагу учнів, але і стимулює розумові процеси школярів, полегшує запам'ятовування нового навчального матеріалу, розвиває письмову мову та вміння фіксувати запропонований документальний матеріал. У сучасних умовах дванадцяти бальної системи оцінювання, тематичного контролю знань та письмового складання іспитів з історії має підвищитись роль залучення методичних прийомів письмової роботи.

Відносно простими й доступними для старшокласників видами письмової роботи є записування цитат, конспектування частини або всього тексту історичного документа. Частіше до цієї роботи залучаються учні під час аналізу статей наукових, політичних та громадських діячів або при опрацюванні деяких державних документів, наприклад, конституції, міжнародних договорів, декларацій тощо. Більш складним, але не менш важливим є такий вид роботи, як складання плану.

Систематичне використання, а, краще, поєднання цих методичних прийомів веде до формування у школярів уміння осмислювати текст друкованого джерела, вести відповідні записи, що забезпечує активну роботу всіх без винятку учнів, привчає їх користуватися нотатками, конспектами і тезами, систематизувати їх. В умовах сучасної системи оцінювання такі прийоми допомагають учителю забезпечувати контроль за результатами роботи учнів, поширюють можливості диференційованого підходу до їх навчання, готуючи старшокласників до самостійної пошуково-дослідницької навчальної діяльності. Нотатки стануть у нагоді під час підготовки доповідей, повідомлень, рефератів та інших учнівських робіт. Як наслідок, поступово в учнів вироблятиметься звичка зберігати й використовувати власні записи. Ефективність цього процесу безумовно підвищиться, якщо така робота буде проводитись цілеспрямовано, тобто в руслі проблематики тієї теми, що вивчається. Тому записи можна вести в процесі загального аналізу документа, або відповідей на поставлені до нього проблемні запитання.

Конспектування для старшокласників буде мати більш практичний характер, якщо виглядатиме як план-конспект, який сприяє засвоєнню змісту тексту, його головних положень та думок. Активнішої розумової діяльності, ніж при конспектуванні потребує складання тез. Теза – це положення, твердження, яке потребує певного обґрунтування. У процесі виконання таких дій доводиться визначати логічні частини тексту, формулювати основні положення в стислій формі. Як результат, зменшується обсяг записаного матеріалу і скорочуються витрати часу на його запис.

У 60-х роках минулого століття І. Лернер запропонував рецензування й анотування тексту, як один з видів роботи з історичним документом. Такий прийом розвиває вміння оцінювати писемні джерела, виявляти їх вичерпність, критично ставитися до них, розглядати з різних боків, робити співвідношення змісту та мети. Результатом має бути формування вмінь та навичок дослідницького характеру, які безумовно стануть у пригоді в процесі

опрацювання додаткової літератури. Анотація, як коротка стисла характеристика змісту книги, статті або іншого великого за обсягом документа містить у собі зміст роботи, її мету та основні думки автора, суттєво допомагає під час добору та вивчення літератури з того чи іншого питання. Слід звернути увагу на те, що на уроках учні мають аналізувати історичні твори з позиції відповідності їх історичній науці.

Досвід багатьох вчителів показав, що одним із найвдаліших прийомів вивчення та повторення історичного матеріалу є складання таблиць і логічних схем. Саме цей процес розвиває у школярів вміння вибирати головне, вчить активно володіти матеріалом. Тобто, під час опрацювання документів з конкретної історичної проблеми можна запропонувати учням скласти порівняльну таблицю за допомогою текстів декількох документів, текстову логічну схему під час аналізу одного першоджерела.

Результативності ґрунтовної пошуково-дослідницької діяльності творчо налаштованих учнів сприяє аналітичне опрацювання різних джерел історичних знань з метою написання реферату чи творчої роботи. Підготовка учнями доповідей, рефератів і повідомлень на основі вивчення додаткової літератури, залучення й аналізу історичних документів практикується у вигляді індивідуальних завдань до семінарських занять та в позакласній роботі, що є результатом систематичного удосконалення старшокласниками умінь і навичок самостійного здобуття та інтегрованого використання набутих знань, як теоретичного, так і практичного характеру.

Педагогічна практика свідчить, що навчання успішне там, де процес торкається душі й серця дитини, її почуттів, а оцінка завершує момент пізнання і є його закономірним результатом. Саме через це четверта – ціннісно-смилова навчальна функція повинна діяти протягом всього процесу вивчення історичного курсу. За виразом Т. Ладиченко: “Учням необхідно навчитися терпимого, толерантного ставлення до іншої точки зору, до людей іншої віри, інших переконань, поваги до загальнолюдських цінностей” [18]. На думку

Л. Задорожної, та з якою я повністю погоджуюсь, функція буде діяти за таких умов, як: залучення краєзнавчих матеріалів до навчання історії; залучення джерел особистого походження, так званої мемуарної літератури та літературних пам'яток; врахування вчителем при доборі документів внутрішньо курсових, міжкурсних та міжпредметних зв'язків.

Таким чином, функції, які реалізуються під час використання й опрацювання історичних документів за допомогою названих методичних прийомів виконують всі або майже всі завдання, що передбачені навчальним процесом сучасної історичної освіти. Вони безумовно доповнюють учительський арсенал навчальних засобів, що направлені перш за все на надання навчальній діяльності школярів самостійного характеру.

Результати взаємодії вчителя та учнів через застосування запропонованих навчальних функцій історичних документів повинні бути такі: оволодіння школярами міцними знаннями; вдосконалення умінь та навичок роботи з джерелами інформації (критично оцінювати факти та діяльність осіб, спираючись на здобуті знання, самостійно здобувати історичну інформацію і працювати з нею, аргументовано відстоювати власні думки); розвиток розумових здібностей до аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення тощо; формування якостей інтелектуально розвиненої, суспільно адаптованої та патріотично налаштованої особистості.

Розглянута систематизація методичних прийомів надає можливості для подальшої цілеспрямованої та багатопланової розробки методики впровадження, аналізу і використання оновленої джерельної бази з історії в процес навчання [13].

3.3. Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії в навчальних закладах середньої освіти

Метою історії як навчального предмету є, насамперед, формування історичних знань, розвиток історичного мислення; формування в учнів навичок для самоосвіти, вміння орієнтуватися в інтелектуальному полі суспільства; виховання учнів як свідомих та активних громадян. Учні мають розуміти суть і сутність наукового історичного знання, критично сприймати трактування історичного процесу, вміти висловлювати власне бачення та обґрунтоване тлумачення. Як відомо, історичні знання виникають завдяки інформації, яку несуть історичні документи. Тому особливо актуальним є завдання побудови навчального процесу на уроках історії України відповідно до принципів багатоаспектного, систематичного та цілеспрямованого використання історичних документів.

В цілому проблема використання документів на уроках історії не нова. Питанням залучення документального матеріалу та методикою його використання у наш час займалися такі сучасні українські вчені-методисти: В. Власов (2009), Л. Задорожна (2005), І. Коляда, Ю. Якущенко (2018), В. Могорита (2017), В. Мисан (2009), С. Мусій (2010), О. Паливода (2018), В. Румянцев (2003), Л. Сокур (2022), О. Фуріна (2013), Г. Яковенко (2017) та інші [23].

Сьогодні неможливо уявити навчання історії в старших класах закладів загальної середньої освіти без використання історичних джерел. Саме для цієї категорії учнів документ є основою формування навичок критичного аналізу тексту. Л. Задорожна у своєму дослідженні сформулювала чотири навчальні функції, які виконують писемні джерела та систематизовані методичні прийоми використання історичних документів у процесі формування історичних знань учнів: перша – ілюстративно-інформаційна – існує на репродуктивному рівні

сприйняття інформації, що міститься в історичному документі, реалізується за допомогою цитування, коментованого читання, переказу, прийому персоніфікації тощо; друга – пізнавально-розвиваюча – базується на розв’язанні пізнавальних завдань різного рівня репродуктивного, проблемного та творчого спрямування, відповідно до вимог технології розвивального навчання; третя – практично-узагальнююча – залежить від рівня узагальнення та форми його вираження, наприклад, шляхом конспектування, написання тез, складання таблиць, планів, схем тощо; важливу роль в організації виконання функції має відігравати учнівський зошит; четверта – ціннісно-сміслова – діє протягом усього навчального процесу за умов дотримання зазначених принципів історичної науки та історичної освіти [12].

Проте документальні дані повинні служити не тільки джерелом пізнавальної інформації, а й основою для формулювання змістовних висновків. Також необхідно враховувати труднощі, які виникають на практиці, адже щоб запобігти некритичному сприйняттю учнями історичної інформації, недостатньо просто навчити їх досліджувати джерела. Тому що важливо розвивати вміння аналізувати та критично оцінювати інтерпретацію минулого, що міститься в будь-якому джерелі [26].

У старших класах доцільне використання завдань для поглиблення змісту підручника. Посилаючись на наукову літературу, учні детально обговорюють наведені в підручнику факти та події, характеризують історичних діячів. Також порівнюють викладення фактів у підручнику з їх інтерпретацією в першоджерелах. У найбільш зацікавлених учнів виникає інтерес до достовірності опису історичних фактів у художній літературі. Також можливе самостійне вивчення учнями теми без попередньої презентації вчителем, який пропонує план вивчення нового матеріалу, запитання та завдання, коротко розкриває основні положення, які учні повинні усвідомити після вивчення теми [36].

Але найголовніше, про що вчителі не повинні забувати, це те, що робота над історичними документами завжди має бути спрямована на розвиток таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різних джерел і творчо використовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними [3]. Учні повинні усвідомлювати, що при оцінці історичного факту завжди будуть різні точки зору, які вони повинні сприймати і пояснювати, а також знати, що ці думки з часом можуть змінюватися, тому що змінюється життя навколо, зміни відбуваються в суспільстві, у свідомості людей, відкриваються нові факти, змінюється інформація, а це, в свою чергу, спонукатиме молодь шукати власний шлях вирішення певної проблеми, виробляти свою точку зору, шукати особистий вихід зі складної ситуації.

Сучасні методисти продовжують працювати над проблематикою роботи з історичними джерелами, оскільки ці навички досить складні не лише для учнів, а й для вчителів як організаторів такого методу навчання, при якому основою стає вміння класифікувати, аналізувати, критикувати та формулювати відповідні висновки.

Найпоширенішими методичними прийомами роботи з документом є: постановка запитання та пошук відповіді в документі; використання історичного документа для підтвердження будь-яких положень; використання документа в поєднанні з іншими джерелами історичних знань – ілюстраціями, художньою літературою, картами; порівняльний аналіз документів; включення документа в презентацію вчителя для формування бачень; аналіз документа вчителем; організація самостійної роботи учнів з документом (постановка запитань за змістом документа; аналіз документа за запропонованими критеріями; порівняння документів; аналіз документів з точки зору різних груп; визначення авторського стосунку до подій). Вивчення історичних джерел може здійснюватися різними способами, що вимагає використання різноманітних видів лабораторно-практичних (дослідницьких) робіт. Метод послідовно-текстового дослідження джерел ґрунтується на логічно послідовній роботі над

отриманням необхідної інформації та проявляється у чотирьох основних видах діяльності: виявленні та опрацюванні основних ідей джерела (виділенні основних ідей і положень, формулюванні продуктивно-пізнавальних запитань для з'ясування їх суті, складання та запис відповідей); аналіз авторських запитань (робота над питаннями, поставленими автором у тексті, уточнення відповідей на них, порівняння авторських відповідей із власними); аналіз подій, фактів і персоналій; зіставлення історичного досвіду з дійсністю (вибір конкретного прикладу з джерела для аналізу, підбір аналогів з історії, пошук того, у чому і як ці аналоги набули розвитку в сучасних умовах; роздуми про можливість реалізації історичного досвіду в сучасності) [36].

Розрізняють такі прийоми роботи з документами: на уроці, де навчальний процес організовує вчитель; поза уроком, де переважає самостійна робота учнів. Джерела можна використовувати різними способами. Найчастіше вони використовуються: для активного та цікавого початку уроку; щоб зацікавити учнів (найчастіше для цього використовуються візуальні джерела); для ілюстрування різноманітності інтерпретацій (найчастіше використовуються вторинні джерела представників різних політичних таборів); щоб активізувати розумову діяльність учнів, викликати дискусію; для прищеплення учням дослідницьких навичок; щоб закріпити вивчений матеріал; під час проведення підсумково-узагальнюючих уроків. На практиці ці способи використання джерел можна комбінувати. Такий підхід буде більш продуктивним, оскільки спонукає здобувачів освіти до розумової творчої діяльності та допомагає учням робити самостійні висновки.

Самостійна робота учнів з опрацювання документів повинна бути добре організована викладачем і проводитися за певним алгоритмом. Тому для учнів заздалегідь готується пам'ятка, яка відображає основні етапи роботи з документом. Зокрема, В. Мисан зазначає, що на сьогодні існує низка підходів у викладанні історії і на їх основі розроблено декілька пам'яток для первинного аналізу документа [20], які дозволяють практикуючому вчителю підходити

творчо та використовувати ті методи та прийоми в роботі з документами, які найбільше сприятимуть досягненню навчальної мети (об'єктивному та неупередженому пізнанню історії свого народу).

Щоб самотійна робота з документами була більш ефективною, Г. Яковенко пропонує учням кожного разу звертатися до пам'ятки. Самостійне користування пам'яткою сприяє розвитку відповідних умінь і навичок. Працюючи з документами, мемуарами та науковою літературою, необхідно глибоко осмислювати інформацію, отриману з джерел. Щоб досягти бажаного ефекту, потрібно записувати прочитане, для того щоб краще його запам'ятати. Найпоширенішими формами запису прочитаного є план, тези, конспект [36].

Уроки з використанням методики роботи з джерелами інформації: вчать критично та творчо мислити; здобувати знання самотійно; розвивають пізнавальний інтерес. Усе це сприяє підвищенню ефективності уроків історії та стає стимулом до навчання.

Таким чином, дослідницька робота з документами як на уроці, де навчальний процес організовує вчитель так і поза уроком, де переважає самотійна робота учнів, і в позакласній та позаурочній діяльності, сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів.

3.4. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів

В наш час, коли інформаційний потік постійно зростає та з'являються різні точки зору в оцінці минулого, виникають певні проблеми у викладанні історії. Великий обсяг матеріалу, перевантаженість дітей надлишком відомостей, незрозумілість історичних понять – все це призводить до втрати інтересу учнів до вивчення історії. Як зацікавити їх знову вчитися? Як

викликати інтерес до науки у дітей, які не хочуть вчитися? Як зробити так, щоб вони з радістю ходили на заняття і шукали знань? Як навчити учнів одержувати історичні дані з різних джерел? Визначати достовірність здобутої інформації, критично підходити до різних історичних концепцій чи точок зору на проблему, формувати власні погляди? [24].

Важливим компонентом шкільної історичної освіти є використання візуальних джерел, які охоплюють весь спектр наочності, що використовується на уроках історії: малюнки, карти, графічна статистика (таблиці, схеми, діаграми), твори образотворчого мистецтва (картини, скульптури, архітектурні споруди, меморіальні комплекси), плакати, карикатури, фотографії, відеоджерела (відеофільми, кінофільми, відеосвідчення), презентації, інфографіка, речові пам'ятки. Вони самі по собі є самостійними джерелами інформації, легко сприймаються, стимулюють уяву, а тому більше підходять для сприйняття сучасного учня.

Кожен вид візуального джерела, як самостійне і повноцінне джерело історичної інформації, дозволяє розкрити практично всі аспекти історичної проблематики та дозволяє використовувати дидактично адаптовані методи історичної науки в пізнавальній діяльності учнів. Так, для досягнення успішних результатів в майбутньому професійному житті сучасному учню необхідно навчитись отримувати інформацію з різних джерел, критично її оцінювати, опановувати та застосовувати її на практиці, а також робити аргументовані висновки. В свою чергу, критичне мислення сприяє кращому запам'ятовуванню вивченого матеріалу, активізує діяльність учнів на уроці, підвищує пізнавальний інтерес до отриманих нових знань, змінює відношення учнів до уроку та створює атмосферу довіри і співпраці.

У навчальній діяльності візуальні джерела виступають носіями нових історичних знань. Ілюструючи теоретичний матеріал, вони допомагають при актуалізації знань, їх закріпленні та перевірці [7]. Школярі навчаються мислити парадоксами й бачити загальне та окреме у життєвих процесах. Оцінюючи

історичну подію, учні навчаться бачити зворотній бік того чи іншого явища. В ході спілкування під час розв'язування завдань учням стане зрозуміло, що деякі висновки безпосередньо обумовлені цінностями та вподобаннями людини, яка їх творить [35].

Проте, сьогодні вчителі не повною мірою використовують візуальні джерела на своїх уроках. Це пояснюється багатьма причинами: відсутністю певних традицій у їх використанні, браком методичних матеріалів, слабким матеріально-технічним забезпеченням закладів загальної середньої освіти тощо. В основному вчителі послуговувалися ілюстраціями з підручників. В наш час, коли запроваджується діджиталізація освітнього процесу, широко застосовуються мультимедійні технології, з'явилася можливість всебічного використання візуальних джерел, причому у великій їх різноманітності. Крім того, змінилася сама мета використання візуальних джерел. Якщо раніше вони доповнювали і закріплювали текст параграфа підручника, то тепер учні повинні навчитися самостійно видобувати з них інформацію, адже візуальні джерела можуть передавати інформацію так само, як і текстові, але вони більш зрозумілі, виразніші та легші для сприйняття. Тож учням з такими джерелами інформації працювати набагато цікавіше, ніж з текстовими. Тому у своїй практичній діяльності вчитель повинен однаково використовувати як текстові, так і візуальні джерела інформації.

Зокрема, у вивченні нового матеріалу вчителю суттєву допомогу надають різноманітні види схем, які можна використовувати на різних етапах уроку. Вони використовуються для наочного порівняння явищ, які досліджуються, показу напрямів їх розвитку, а також для узагальнення та систематизації історичних знань. Робота зі схемами може бути різноманітною. У деяких випадках учитель, пояснюючи матеріал, сам послідовно складає схему. Поступова побудова схеми полегшує її розуміння учнями. Учні можуть намалювати та заповнити схему індивідуально або колективно. А складання учнями схем на основі нового тексту та кількох джерел дозволяє говорити про

рівень їх активності. Слід навчити учнів “читати” і складати різні види схем [14].

Таблиці також є достатньо ефективними для вивчення матеріалу. Вони містять перелік цифрових даних або будь-яких інших відомостей, розташованих у визначеному порядку по графах. Якщо учням потрібно запам’ятати певну кількість дат та відповідних подій найефективніше застосування мають хронологічні таблиці. Тематичні таблиці використовуються при вивченні певних етапів історичного розвитку. Порівняльні таблиці, виокремлюючи суттєві порівняльні ознаки історичних явищ (подібні чи полярні), сприяють виявленню подібного та відмінного між ними, до прикладу, між суспільними верствами, формами державного устрою, менталітетом, цінностями, суспільним чи економічним устроєм. Таблиці відіграють важливу роль у вичленовуванні й узагальненні ознак, понять. Складаючи схеми та таблиці, учень виконує логічні операції – аналіз, синтез, порівняння, трансформування та узагальнення історичного матеріалу, об’єднання його в систему та графічне подання [36].

Малюнки як джерело можуть представляти кожен історичну епоху, зображувати різні схеми. Внутрішній устрій об’єктів, до прикладу, архітектурних пам’яток та їх компонентів, можна вивчати за допомогою малюнка “у розрізі”. Зовнішні статичні художні малюнки допомагають опису. Динамічні малюнки є найбільш складними і допомагають розкрити послідовність подій [10].

Ще один поширений спосіб наочного навчання на уроках історії – репродукції творів образотворчого мистецтва. Нині накопичено багатий методичний досвід щодо використання навчальних картин на уроках історії та методики роботи з даним наочним матеріалом. Важливою методичною умовою є послідовність роботи над картиною. Зокрема, учитель повинен відкрити чи вивісити навчальну картину лише тоді, коли в процесі пояснення матеріалу буде підходити до опису зображеного на ній. Потім дати учням якийсь час для

сприйняття образу в цілому, починаючи розповідь, указати місце і час події. Давши загальний опис обстановки, тла, на якому розгорнулася подія, зупинитися на головному, виявити деталі та елементи. По закінченні зробити загальний висновок, вказати істотні ознаки явища.

В. Козинець, аналізуючи проблему використання творів живопису на уроках історії, пропонує наступний хід аналізу цього наочного засобу: визначення його теми, ідеї, сюжету, художніх засобів. Показу картини передуює вступне слово вчителя (деякі відомості про художника та його світогляд, про задум написання твору та роботу над ним). Дослідниця наголошує на тому, що не слід, забігаючи наперед, розповідати про те, що учні можуть самі побачити, адже завдання полягає в тому, щоб підвищити інтерес саме учнів до твору. Для цього доцільно визначити те, на що учні мають звернути увагу, розглядаючи картину [16].

На уроці історії вчитель має навчити учнів “читати” картину. Учнів потрібно залучати до активної роботи над картиною, використовуючи для цього систему добре продуманих запитань. Водночас, щоб навчитися критично і правильно думати, учням необхідно й самим привчитися ставити запитання. Адже, правильно сформульоване питання може допомогти зіставити факти і розібрати свої думки [35]. Тому запитання мають бути чіткі, лаконічні, не повинні допускати двозначної відповіді. В ході бесіди може виникати потреба у навідних запитаннях, або у відповідях на них самого вчителя [10].

Використання репродукцій живопису на уроках історії України дозволяє учням ґрунтовніше вивчити життя суспільства, виразніше і більш емоційно усвідомити закономірності історичного періоду, в якому було створено ті чи інші культурні пам’ятки. Ці пам’ятки, розповідають учням про звичаї, традиції, особливості психіки людей, свідчать про художній розвиток людства, розширення сфер мистецтва, збагачення його образотворчої мови [15].

Іншим видом історичного джерела є історична карикатура. На уроках історії карикатури на історичну тему мають значне виховне значення, адже вони дають можливість сформулювати уявлення про думки і настрої людей у певний час; такі ж ефективні, як текст; лаконічно підкреслюють суть питання; суть карикатури пояснюється зображенням на ній; карикатура потребує відповідного пояснення. Ці правила дають можливість учню проаналізувати отримані раніше знання за подією чи людиною, зображеними на карикатурі. Якщо учень володіє знаннями, які дозволяють йому встановлювати факти чи розшифровувати інформацію, а потім пояснювати зміст, то в кінці вивчення будь-якого питання візуальне джерело допоможе йому правильно розставити акценти. Карикатури на історичну тему можуть служити засобом вивчення думок людей з різними політичними поглядами або населення країни в цілому [36].

Але при роботі з карикатурою необхідно пам'ятати, що хоча цей вид матеріалу багато в чому й нагадує агітаційний плакат або листівку, він більшою мірою демонструє позицію автора по відношенню до зображеного. Такі образи зазвичай містять негативне ставлення до події, факту, явища чи особи. Впливаючи на підсвідомість, такі матеріали “засідають” у пам'ять саме сприйняттям позиції автора, можуть містити об'єктивну оцінку, тому працювати з таким документом слід так, щоб учні усвідомлювали суб'єктивність автора і могли пояснити, чому його позиція саме така [24].

Працюючи з портретними карикатурами, вчитель історії повинен пам'ятати про сучасні аспекти вивчення історичних постатей. Виходячи з принципів вивчення індивідуальних особливостей історичних діячів та їх всебічної оцінки сучасниками, карикатура-портрет може слугувати важливим доказовим документом. Відмінність карикатури від звичайного портрета полягає в тому, що в ній більше підкреслюються характерні деталі, властиві даній особистості, індивідуальні риси характеру, звички, нахили та вчинки. Через цю обставину учні швидко їх визначають і коментують, даючи образні

характеристики. Крім того, що цей візуальний документ містить оцінку особистості сучасниками, в ньому ми можемо знайти відомості про одяг, заняття чи рід діяльності особистості, визначити її статус, розпізнати побутові деталі історичної ситуації.

Методика роботи з такими дуже популярними нині видами наочності як плакати, фотографії, карикатури привертає увагу сучасних дослідників. Зокрема, працюючи з такими візуальними засобами, як фотографії та карикатури, більшість методистів пропонують дотримуватися двох етапів: опису та інтерпретації. Питання та зміст кожного етапу залежатимуть від того, яке візуальне джерело аналізується. Здавалося б, що найбільш об'єктивним джерелом візуальної інформації є фотографія. Але, не слід забувати, що люди прагнуть позувати перед фотографом, намагаючись виглядати такими, якими вони хочуть бути, а не такими, якими вони є в дійсності. Тому деякі твори цього виду мистецтва є відкрито постановочними [36].

Вітчизняні методисти О. Мокрогуз, Г. Яковенко пропонують використовувати таку схему аналізу фотокарток: Як ви думаєте, що показує ця фотографія? Хто ці люди? Що вони роблять? Вкажіть приблизно, коли, на вашу думку, було зроблено фото? Рік? Період? Подія? У яку пору року було зроблено фото? Це природна фотографія чи спеціально позована для камери? Перелічіть інші історичні джерела, які можуть допомогти вам підтвердити ваші висновки щодо цієї фотографії. Що ви знаєте про події, відтворені на фотографії? Чи дає ця фотографія відповідь на питання, на які ви хотіли б отримати відповідь? [24].

Крім того, використовуючи фотографію як джерело інформації, слід пам'ятати про те, що фотографії можуть бути пов'язані з іншими джерелами; ймовірно можуть поставити під сумнів загальноприйняті точки зору, очікування учнів, стереотипні уявлення; виявити деякі протиріччя та неясності, які потребують з'ясування чи вирішення; порушити питання, на які можна відповісти, лише звернувшись до інших джерел тощо. Водночас при

реконструкції історії повсякденності (епохи, верств, середовища, людини) можна помітити не лише зростання ролі візуальних і речових джерел, а й певну зміну їх пріоритетності по відношенню до письмових документів [24].

Останнім часом багатьма вчителями у процесі навчання історії практикується використання відеоматеріалів, адже зараз на Youtube можна знайти відео майже для будь-якого уроку. І, якщо робота з таблицями, схемами, картинами, фотографіями тощо вимагає критичного мислення, уміння аналізувати, описувати, висловлювати свою точку зору, то відеоматеріали доповнюють знання про історичний період, сприяють кращому засвоєнню матеріалу в не зовсім традиційній формі, сприяють підвищенню мотивації учнів при вивченні історії.

Переваги використання відеоносіїв на уроках історії полягають в оперативності і маневреності, зокрема, є можливість повторного використання матеріалу, використання стоп-кадру. Перегляд створює ефект присутності, дійсності фактів і подій історії, викликає інтерес до історії як до предмету навчання. При вивченні історії фільми допомагають яскраво проілюструвати і закріпити вивчене на уроці, глибоко відчувати атмосферу тієї чи іншої епохи, розвинути уяву учнів [14], наочно уявити те, як відбуваються події. Як зазначає О. Фуріна, уроки з використанням відео краще запам'ятовуються учням.

Уміле використання відеоджерел підвищує зацікавленість учнів історією України, сприяє глибшому ознайомленню з окремими її сторінками та її творцями. Невеликий фрагмент фільму найбільшою мірою сприяє візуалізації пізнавального процесу. Багатовимірні рухома фігура та відео сюжет можуть стати в нагоді там, де не допомагає нерухома таблиця або ілюстрація. Але потрібно пам'ятати, що використання відеофільмів має не лише позитивні наслідки, а й недоліки, адже відеофільми створюються людьми, які далекі від викладання історії. Зокрема, історичні фільми, які яскраво і наочно зображують події минулого, зазвичай містять багато вигаданих елементів, які часто не відповідають історичній достовірності.

У цьому випадку вчителю варто звернути на це увагу учнів, навчити їх порівнювати візуальну інформацію з науково аргументованими знаннями, отриманими на уроках історії. Тоді перегляд художніх історичних кінострічок сприятиме не лише розвитку образного сприйняття минулого, а й розвитку навичок критичного мислення. Деякі учні, захоплені побаченим, більше запам'ятовують сюжет відео і втрачають загальний зміст теми. Тому вчитель повинен серйозно поставитися до вибору та використання відеофільмів. Перед використанням фрагментів необхідно переглянути фільм, вибрати ті, що відповідають шкільній програмі з історії та віковим особливостям учнів, мають інформаційну насиченість [24].

Особливим видом відеоджерел є документальне кіно, яке надає можливість поглянути на історичні події та навколишнє середовище очима сучасника певного історичного періоду ХХ – початку ХХІ ст.

Також до відеоматеріалів, які використовуються вчителями на уроках історії, слід віднести телеекскурсії (відеоекскурсії) в музеї, на виставки, до меморіальних історичних пам'яток. Цей вид відеоматеріалів допомагає реконструювати історичну реальність. В основу підготовки будь-якої екскурсії мають бути покладені головні принципи і вимоги педагогічної думки, зокрема такі, як взаємозв'язок навчання і виховання, врахування логіки предмета, послідовність і систематичність, ясність і доступність викладу, наочність, емоційність, врахування вікових особливостей. Закінчується така екскурсія підсумковою бесідою, в ході якої вчитель спільно з учнями узагальнює, систематизує побачене і почуте, виділяє найістотніше, виявляє враження і попередні оцінки учнів, намічає творчі завдання для них, до прикладу, написати есе, підготувати доповіді, реферати, скласти альбоми тощо.

Застосування даного дидактичного засобу полегшить роботу і вчителя, і учнів. Якщо екскурсія проходить спільно з учителем, то він має коментувати те, що бачать учні. Таке навчання стає більш динамічним, цікавим, скорочує час на

підготовку, на уроці можна дати, показати і пояснити більше навчального та інформаційного матеріалу.

В останні роки вчені почали розробляти методику використання відеосвідчень на уроках історії. Це дає можливість дізнатися або розширити свої знання про події минулого та зрозуміти, як це минуле сприймалося і оцінювалося безпосередніми учасниками подій. Крім того, відеосвідчення можуть служити єдиним джерелом інформації під час вивчення тем, які довгий час були поза увагою дослідників, або тем, які мають у суспільстві протилежні оцінки. Також слід зазначити, що відеосвідчення посилюють діапазон емоцій і почуттів у дітей шкільного віку, сприяють розвитку необхідних предметних компетентностей. Але наразі методика використання усних свідчень у процесі вивчення історії залишається майже не розробленою [24].

Сьогодні дуже поширене використання мультимедійних презентацій, за допомогою яких учитель може не тільки продемонструвати змістовний матеріал, що вивчається з заданої теми, але й створити певну логіку мислення. На сучасному уроці історії мультимедійні презентації стають ефективним засобом управління пізнавальною діяльністю учнів. Методично виважена розробка презентацій до шкільного уроку історії забезпечує реалізацію значної кількості навчальних завдань.

Презентація формату Power Point уже давно перетворилася на допоміжний засіб візуалізації навчального матеріалу. Її використання на уроках дозволяє досить повно реалізувати мету і завдання уроку, допомогти учням краще засвоїти складну тему [7]. Презентація дає змогу раціонально використовувати час занять, демонструвати схеми, таблиці, ілюстрації, статистичні матеріали, підготовлені вчителем з інших джерел.

Використання медіаосвітніх засобів та прийомів на уроках історії в закладах загальної середньої освіти дає можливість на якісно новому рівні вивчати предмет, розвиває навички критичного мислення і спонукає учнів до

осмисленого вивчення подій минулого. Вони стимулюють інтерес до предмета, що, у свою чергу, дозволяє підвищити ефективність навчального процесу.

Історичні візуальні джерела можна використовувати для: мотивації дій учнів на початку уроку; представлення інтерпретацій, що репрезентують різні оцінки подій, процесів та явищ; активізації розумової діяльності, формування в учнів навичок дослідницької, творчої та логічної роботи; як фрагмент уроку, підсумок чи узагальнення, як складову тематичного оцінювання, як форму домашнього завдання [24].

Використання на уроках історії візуальних джерел як засобу формування критичного мислення формує в учнів не лише предметні а й соціальні компетентності. Учні на уроках мають навчитися розуміти природу і суть історичних подій, критично сприймати інтерпретації історичного процесу істориками, бути здатними на власне бачення та аргументоване відстоювання своєї позиції.

3.5. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі

Особливості становлення і розвитку інформаційного суспільства висувають нові вимоги до освіти. Насамперед, це зумовлено тим, що в умовах стрімкого розвитку високих технологій, шалених інформаційних потоків виникла проблема великого впливу на людей різноманітних інтерпретацій, тлумачень, трактувань історичних подій і процесів. В українських реаліях це проявилось у тому, що різні політичні сили та діячі домагаються свого ексклюзивного права на історичну істину, на виняткове трактування історичного минулого України. Щоб протистояти впливу різних маніпуляцій з історичним минулим (зокрема зовнішнім, який вчиняє російська федерація), сучасна шкільна історична освіта має орієнтуватися не лише на інформаційне

насичення учнів, але й сприяти формуванню їхніх ключових, галузевих і предметних компетентностей, що включають уміння знаходити, обробляти й аналізувати інформацію, факти й судження, аргументовано захищати власну думку тощо.

Мета уроків історії, як зазначав В. Власов, — плекати історичне мислення, формування якого дає змогу навчити: критично оцінювати інформацію; розрізняти в соціальній та історико-культурній інформації факти й ідеї, відповідним чином аналізувати й повідомляти відповідні відомості; самовизначатися в дискусійних питаннях історії й сучасності, аргументувати свою точку зору, виявляючи повагу до інших поглядів і оцінок; використовувати знання в спілкуванні з людьми іншої культури, національної й релігійної належності на принципах гуманізму, толерантності, діалогу тощо [4].

На думку методистів, саме систематична робота з історичними джерелами допоможе зробити навчальний процес більш дієвим та цікавим, здійснити поворот від “історії як шкільного предмета знань” до історії як “предмета мислення”.

Про актуальність використання історичних джерел у процесі навчання історії свідчить значна кількість наукових та методичних праць, що присвячені різним аспектам цієї методичної проблеми. Більшість учених та методистів наголошують на необхідності системного використання історичних джерел в освітньому процесі. У працях українських дослідників В. Власова, Н. Гупана, М. Дмитрієнко, Л. Задорожньої, Т. Ковбасюк, Ю. Малієнко, О. Пометун та інших розглянуто підходи до класифікації та функцій історичних джерел, основні прийоми та форми роботи з ними в процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти. Особливості використання історичних документів у мультиперспективному навчанні історії знайшли відображення в працях таких зарубіжних дослідників, як К. Галлагер, Х. Кріїнс, Й. Ван дер Лью Роод та інших.

Утім, історико-педагогічний огляд проблеми дає підстави зробити висновок, що більшість із проаналізованих праць висвітлюють методику роботи переважно з писемними джерелами і в них недостатньо уваги приділено аналізу стану використання історичних джерел різних типів у навчанні історії в старшій школі. Відсутні також критерії виміру рівнів сформованості вмінь і навичок роботи учнів з історичними джерелами різних типів. Усе вищевикладене підкреслює важливість дослідження цієї проблеми. На першому етапі важливим є з'ясування, яке місце посідає робота учнів з історичними джерелами в процесі навчання історії в старшій школі, а також, які чинники негативно впливають на її організацію.

З метою проведення аналізу стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі та реалізації цієї мети в межах науково-дослідницької роботи “Методичні засади компетентісно орієнтованої історичної та громадянської освіти в ліцеї” у вересні–грудні 2018 року було проведено анкетування вчителів закладів загальної середньої освіти, інтерв'ю та бесіди з ними.

Анкетуванням було охоплено 172 вчителів історії з різних областей України (з них 136 респондентів - через онлайн опитування). Анкета містила запитання як закритого, так і відкритого типу. Із загальної кількості респондентів 40,7% - це вчителі, які працюють у сільській місцевості, та 59,3% – відповідно в місті. Стаж педагогічної роботи вчителів, які взяли участь в опитуванні, становив: більше 20 років - 45,9%; 16-20 років – 13,3%; 11-15 років – 8,9%; 6-10 років – 15,6%; 1-5 років – 16,3% [25].

Зміст питань онлайн анкетування добирався таким чином, щоб з'ясувати: 1) розуміння вчителями актуальності використання історичних джерел у процесі навчання історії; 2) якими інформаційними ресурсами користуються педагоги при доборі історичних джерел; 3) наскільки регулярно вони використовують історичні джерела на уроках історії; 4) які прийоми та методи найчастіше використовують учителі в роботі з історичними джерелами в

старшій школі; 5) ставлення вчителів та учнів до проблеми використання історичних джерел у процесі навчання історії; 6) які чинники не сприяють систематичному використанню історичних джерел у процесі навчання історії в старшій школі.

Аналіз відповідей учителів дав підстави стверджувати, що більшість з них розуміють актуальність організації систематичної роботи з історичними джерелами в старшій школі й зазначають, що вона сприяє конкретизації навчального матеріалу і може допомогти “оживити історію та відчутти дух епохи” - 80% респондентів; формуванню ключових та предметних компетентностей учнів - 64,4%, розвитку критичного мислення - 62,6%. Зазначимо, що 20,7% респондентів зазначили, що робота з історичними джерелами є важливою, але не основною на уроці історії. Лише 2,2% опитаних вчителів вказали, що робота над джерелами забирає надто багато часу і тому є неефективною, а 1,5% респондентів вважають, що не варто цим займатися, оскільки учням робота з історичними джерелами нецікава [25].

У графі “Інше”, яка передбачала відповідь відкритого типу, деякі вчителі зазначали, що “історичні джерела варто використовувати лише при розкритті діяльності історичних осіб та описі певних подій”, “незважаючи на важливість роботи з історичними джерелами, час, ресурси та засоби не дозволяють цю роботу проводити систематично на кожному уроці”.

Одне з питань анкети передбачало з’ясувати, наскільки регулярно респонденти використовують писемні джерела на своїх уроках. Як свідчать результати анкетування, лише 20,6% опитаних учителів використовують історичні джерела на кожному уроці (тобто проводиться систематична робота з історичними джерелами); 66,9% - достатньо, у межах навчальної програми та змісту підручника; 8,8% - менше, ніж цього вимагає навчальна програма, 2,2% - відчувають труднощі в організації роботи учнів з історичними джерелами, тому намагаються оминати її. По одному респонденту зазначили, що “роботі з історичними джерелами на уроці приділяють увагу час від часу в форматі

індивідуальних занять” та “через брак часу їх неможливо використовувати кожен урок”.

На запитання “Як ставляться Ваші учні до роботи з історичними джерелами” 72,6% опитаних вчителів відзначили, що позитивно, 13,3% - байдуже і лише 3% - негативно. По одному респонденту зазначили: “порізно”, “сприймають як різновид роботи”, “не заперечують, втім ініціативи не виявляють”, “залежно від віку, пізнавальних можливостей, матеріалу”, “порізно, залежить від учня” [25].

Під час бесід та глибинних інтерв'ю вчителі зазначали, що робота з історичними джерелами на уроках історії надає змогу: 1) “конкретизувати розповідь про історичні події, явища, процеси, історичні постаті, зробити її більш емоційною та цікавою”, 2) “показати учням, звідки та як історики отримують інформацію про конкретні історичні події чи діяльність історичних осіб”; 3) “організувати самостійну роботу учнів, під час якої вони вчаться аналізувати історичні джерела отримувати з них необхідну інформацію”; 4) “до історичних можна розробити чимало пізнавальних, проблемних, практичних, творчих завдань”; 5) “за допомогою альтернативних джерел розкрити різні погляди на ту чи іншу подію, історичного діяча”.

Наступне питання онлайн анкети мало на меті з'ясувати, як учителі оцінюють власний рівень володіння методикою використання історичних джерел у процесі навчання історії. Лише 22,1% вчителів зазначили, що володіють нею на високому рівні. Більшість респондентів (60,3%) вказали на достатній рівень володіння методикою використання історичних джерел на уроках історії, 16,9% - оцінили свій рівень як середній. Один з респондентів зазначив у рубриці “Інше”: “Маю знання, але не маю можливості застосування”. Жоден учасник анкетування не вказав, що має недостатній рівень володіння методикою роботи з історичними джерелами в процесі навчання історії [25].

На запитання: “Якими інформаційними ресурсами Ви користуєтеся при доборі історичних джерел?” 88,2% респондентів зазначили, що для цього використовують всевітню мережу інтернет, 71,3% - шкільні підручники, 33,1% - хрестоматії, 21,3% - практикуми і лише 2,2% - архівні справи та 1,6% - особисті архіви батьків учнів та вчителів, їхні спогади. Такі відповіді свідчать про формальний підхід багатьох учителів до відбору джерел, оскільки вони віддають перевагу інформаційним ресурсам (підручники, хрестоматії, практикуми, інтернет), у яких містяться джерела вже відібрані за певним принципом. І це стає цілком зрозумілим, якщо врахувати перевантаженість навчальної програми, обмаль навчального часу на вивчення історії та зосередженість учнів, насамперед, на підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання. Оскільки в старших класах вивчається Новітня історія (XX - початок XXI ст.) варто було б при відборі джерел приділити більше уваги архівам, музеям, спогадам рідних учнів, очевидців подій через постановку проблемних завдань та організації навчальних проєктів.

Наступне запитання анкети мало на меті з'ясувати, роботі з якими видами історичних джерел учителі віддають перевагу на уроках історії. Їм було запропоновано таке запитання: “Які типи історичних джерел Ви використовуєте на уроках історії? Позначте бал, який відповідає Вашій думці, враховуючи, що: 1 – систематично; 2 – часто; 3 – час від часу; 4 – зрідка; 5 – взагалі не використовую”.

Аналіз відповідей вчителів показав, що писемні джерела систематично використовують на уроках історії 36,8% вчителів, часто – 44,1%, час від часу 14%, зрідка 2,2% та взагалі не використовує 2,9% вчителів; усні (вербальні) джерела – систематично 4,4%, часто – 33,3%, час від часу 39,3%, зрідка 21,5% та взагалі не використовує 1,5% вчителів; Речові джерела – систематично 4,4%, часто – 19,3%, час від часу 38,5%, зрідка 34,1% та взагалі не використовує 3,7% вчителів; Візуальні (зображальні) джерела – систематично 43%, часто – 37%, час від часу 11,9%, зрідка 4,4% та взагалі не використовує 3,7% вчителів [25].

Зіставлення отриманих даних показує, що в навчальному процесі вчителі історії найчастіше використовують писемні (документи) та зображувальні (малюнки, карикатури, реклама, плакати, графіки, фотографії) історичні джерела. Цей результат став прогнозованим, оскільки саме ці типи джерел найбільше представлені в шкільних підручниках та мережі Інтернет. Крім того, відомо, що технології призвичаїли сучасних дітей до сприйняття насамперед візуальної інформації.

Дослідження також вказує на те, що більше уваги варто приділяти як усним, так і речовим історичним джерелам. Цінність усних джерел полягає в тому, що вони відтворюють складні процеси формування етносу, його мови, національної свідомості, героїзму боротьби за незалежність. Вони також інформують нас про ставлення авторів до відтворюваних у описах подій, а отже, і про їхній світогляд. Дослідження речових історичних джерел (знаряддя праці, предмети й речі домашнього вжитку, зброя, предмети прикладного мистецтва, монети, ордени, прикраси, технічні засоби та пристрої, архітектурні споруди та інше) надає відомості як про господарство, розвиток економіки та військової справи, побут населення, так і про розвиток культури. Не менш важливими для розгляду на уроках історії є джерела особового походження – особисті записки, мемуари (спогади), епістолярії, автобіографії, щоденники. Саме ці типи джерел можуть стати цінними при організації цікавих дослідницьких проєктів.

З метою вивчення технологічного аспекту використання учителями джерел на уроках історії в межах дослідження також було запропоноване таке запитання: “Які прийоми роботи з історичними джерелами в старшій школі Ви використовуєте в своїй практиці? Позначте бал, який відповідає Вашій думці, враховуючи, що: 1 – систематично; 2 – часто; 3 – час від часу; 4 – зрідка, 5 – взагалі не використовую”.

Аналіз відповідей вчителів показав, що такий прийом, як аналіз джерела вчителем використовує систематично 16,4%, часто – 30,6%, час від часу 33,6%,

зрідка 16,4% та взагалі не використовує 3% вчителів; коментоване читання історичного документу – систематично 13,3%, часто – 39%, час від часу 33,8%, зрідка 14% та взагалі не використовує 0% вчителів; аналіз учнями тексту документа та виділення в ньому смислових частин – систематично 22,8%, часто – 48,5%, час від часу 18,4%, зрідка 7,4% та взагалі не використовує 2,9% вчителів; відповіді учнів на проблемні запитання на основі джерела – систематично 33,8%, часто – 41,9%, час від часу 18,4%, зрідка 3,7% та взагалі не використовує 2,2% вчителів; порівняння учнями різних джерел, що висвітлюють одну подію, характеризують певне історичне явище чи історичну особу – систематично 14,7%, часто – 36%, час від часу 26,5%, зрідка 21,3% та взагалі не використовує 1,5% вчителів; оцінка учнями достовірності джерела – систематично 16,2%, часто – 27,2%, час від часу 30,9%, зрідка 19,1% та взагалі не використовує 6,6% вчителів; системне опрацювання учнями джерела та творче використання його інформації – систематично 12,5%, часто – 31,6%, час від часу 32,4%, зрідка 20,6% та взагалі не використовує 2,9% вчителів [25].

Як показало проведене опитування, вчителі найчастіше в своїй практиці використовують такі прийоми, як “відповіді учнів на проблемні запитання на основі джерела” та “аналіз учнями документа і виділення в ньому смислових частин”. Водночас опитування показує, що недостатньо уваги приділяється педагогами оцінці (встановлення) учнями достовірності джерела, самостійному опрацюванню ними джерела та творчому використанню його інформації, порівнянню різних джерел, що висвітлюють одну подію, характеризують певне історичне явище чи історичну особу. Адже самі ці прийоми спрямовані на формування у старшокласників таких важливих для сьогодення вмінь, як знаходити, обробляти й аналізувати інформацію, критично її оцінювати, аналізувати факти й судження, аргументовано захищати власну думку тощо. Важливим складником сучасного уроку є використання інтерактивних методів та технологій, завдяки яким відбувається активна взаємодія всіх учнів у процесі співнавчання та взаємонавчання, коли учень і вчитель стають рівноправними,

рівнозначними суб'єктами освітнього процесу. Відповідно дослідники запропонували вчителям відповісти на таке запитання: “Які інтерактивні методи й технології Ви використовуєте в роботі з історичними джерелами в процесі навчання історії?”. Результати отримали такі: аналіз історій і ситуацій використовують у навчальному процесі 83,1% опитаних учителів, роботу в групах і парах – 77,9%, дискусії - 52,2%, мозкові штурми – 47,8%, інтерактивні презентації – 40,4%, проекти - 38,2%, екскурсії – 27,2% [25].

Як видно з результатів опитування, недостатньо уваги приділено таким методам, як проекти та екскурсії? Що може свідчити про невідповідність або небажання частини вчителів використовувати метод проектів в освітньому процесі. В той же час, навчання на основі проекту передбачає створення учнями власних освітніх продуктів, сприяє залученню учнів до систематизації та набування знань, підвищує їхній рівень відповідальності за виконану роботу, розвиває навички критичного мислення, співпраці, спілкування. Це дозволяє зробити навчання історії доступним, цікавим й успішним, а також виховує в учнів одну із найцінніших якостей – стійкість у подоланні труднощів.

Проведений аналіз засвідчив, що основними чинниками, які негативно впливають на стан роботи з історичними джерелами в старшій школі є, перш за все, перевантаженість навчальних програм та підручників фактологічним матеріалом, унаслідок чого на роботу з історичними джерелами не вистачає навчального часу. По-друге, це недостатня кількість збірок історичних джерел (хрестоматій, практикумів, спеціалізованих сайтів тощо) та відсутність технічного оснащення для перегляду кіно- та фотодокументів. По-третє, як відзначають учителі, низька підготовленість учнів (“не навчилися працювати з джерелами в базовій школі”) та їхня орієнтованість на підготовку до зовнішнього незалежного оцінювання послаблюють мотивацію учнів до опрацювання історичних джерел і зосереджують їхню увагу на запам'ятовуванні основних подій та дат.

Інший бік цієї проблеми, на думку респондентів, – це низька мотивація, інертність, недостатня теоретична та практична готовність частини вчителів до систематичного використання різних типів історичних джерел у навчанні історії. Як показує аналіз, більшість учителів використовують історичні джерела лише у межах навчальної програми та змісту підручника; а систематично, на кожному уроці, використовує лише кожен п'ятий учитель.

Таким чином отримані результати анкетування, бесід та глибинних інтерв'ю дозволяють стверджувати, що переважна більшість учителів розуміють актуальність використання історичних джерел в освітньому процесі з історії. Зокрема, на їхню думку, це дає змогу учням ознайомитися з методами історичного пізнання, сприяє формуванню в учнів умінь критичного аналізу інформації, історичного мислення в цілому.

Висновки до розділу 3

Результати дослідження питань методики роботи з історичними джерелами на уроці історії, навчальних функцій історичних документів, використання їх як засобів активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії та формування у них здатності критичного мислення, а також опрацювання аналізу стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі дають можливість дійти висновків, що робота з історичними джерелами є однією з необхідних форм роботи на уроці, яка сприяє поглибленому вивченню теми, розвитку критичного мислення, формуванню власної думки, життєвої та громадянської позицій. Дослідницька робота з документами як на уроці, де навчальний процес організовує вчитель, поза уроком, де переважає самостійна робота учнів, так і в позакласній та позаурочній діяльності, сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів.

Аналіз теорії та практики вивчення історії шляхом роботи з документальною базою дозволяє стверджувати, що включення різноманітних видів документів до навчальної програми шкільного курсу історії сприяє формуванню цілісних, системних, структурованих знань в учнів про історичний процес, створює умови для глибокого розуміння закономірностей історичного розвитку і стимулює дослідницьку діяльність. Поетапна робота з історичними документами дозволить уніфікувати теоретичний і практичний підхід у навчанні, на прикладі роботи з документами надасть учням уміння працювати з різними історичними джерелами, що стане необхідним навиком під час навчання у вищій школі.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження питань використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти обґрунтовано актуальність теми, зв'язок роботи з науковими програмами, визначено мету, об'єкт, предмет, методологію та методи дослідження, показано у чому полягає наукова новизна одержаних результатів та їх практичне значення. Також досліджено джерельну базу історичного компоненту загальної середньої освіти та проведено історико-педагогічний огляд, поточний стан та перспективи в історичній освіті у системі загальної середньої освіти.

В межах дослідження поняття документальних джерел, їх видів, класифікації та характеристики розкрито питання генезису і розвитку поняття “документа”, його функцій та ознак; розглянуто поняття “історичного джерела”, його предмету, завдань, функцій та еволюції; наведено та пояснено класифікацію історичних джерел та їх критику; опрацьовано питання писемного історичного джерела як компоненту підручника з історії України.

Під час дослідження методики та проведення аналізу використання історичних джерел на уроках історії, їх впливу на розвиток пізнавальної діяльності та критичного мислення учнів розкрито питання методики роботи з історичним джерелом на уроці історії; досліджено навчальні функції історичних документів; опрацьовано значення історичних документів як засобу активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії в навчальних закладах середньої освіти та застосування візуальних джерел для формування їх вміння критичного мислення; наведено аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі.

За наслідками проведення теоретичних досліджень та узагальнення отриманих знань можна стверджувати що:

проведений аналіз розвитку методики використання історичних документів у сучасній старшій школі показує, що характер використання історичних писемних джерел знань на уроках історії в старшій класах потребує узгодження із вимогами до оновленого змісту історичної освіти;

сучасна класифікація історичних документів відповідає сформульованим поточним мовним, змістовним і навчальним вимогам до добору писемних історичних джерел та методичних умов текстуально-змістовного аналізу історичного документа на уроках історії в старшій школі;

навчальні функції історичних документів та проведена на їх основі систематизація методичних прийомів аналізу може слугувати основою для побудови методичної системи використання історичних документів на уроках історії.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження підтверджується правильність сформульованої гіпотези вирішення обраної проблеми та поставлених завдань. Роботою обґрунтовано й доведено, що методична система використання історичних документів відіграє важливу роль у сучасному процесі навчання історії та є ефективним засобом формування історичного мислення та світоглядних особистісних компетентностей учнів. Проведена дослідницько-теоретична робота дає можливість окреслити перспективні шляхи подальшої розробки використання документальних джерел на уроках історії в закладах середньої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво Сага, 2010. 214 с.
2. Власов В.С. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії?: Історія в школах України. 2009. Випуск № 4. С.3-8.
3. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
4. Власов В. Методика формування вмінь роботи з писемними джерелами: Практичний довідник учителя історії. Бібліотека журналу “Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання”. 2015. Випуск № 2. С. 21-23.
5. Власов В.С. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом: Історія в школах України. 2009. Випуск № 6. С.3-9.
6. Войцехівська І.Н., Калакура Я.С., Корольов Б.І., Павленко С.Ф., Палісіко М.Г. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: “Либідь”, 2002. 489 с.
7. Горпинко О.С. Роль візуалізації інформації у формуванні історичного мислення учнів: Історія та правознавство. Випуск № 10-12 (578-580) квітень 2020. С. 17-20.
8. Грукач В., Ткаченко О., Ткаченко Т. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел: Соціум. Документ. Комунікація. 2022. Випуск № 4. С. 116-138.

9. Гупан Н., Власов В., Пометун О. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ “КОНВІ ПРІНТ”, 2018. 208 с.
10. Дерхо В. Методичні засади використання наочності на уроках історії при вивченні матеріалу культурологічного змісту: Історія в школі. 2018. Випуск № 10-12. С. 38-44.
11. Есаулова Г. Ю., Лесовець Н. М., Малюк О. Ю. Документознавство: курс лекцій з дисципліни „Документознавство” для студ. I – II курсу вищих навчальних закладів спеціальності 6.020100 „Документознавство та інформаційна діяльність”: ч.1. Луганськ: Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2013. 166 с.
12. Задорожна Л. В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2005. 19 с.
13. Задорожна Л. В. Навчальні функції історичних документів: Педагогіка вищої та середньої школи: збірник наукових праць. Кривий Ріг, 2004. - Випуск 7. С. 179-190.
14. Карпенко А. Місце і роль відео носіїв на уроках історії: Історія в школі. 2012. Випуск № 2. С. 42-43.
15. Кляда І. Художня література та живопис на уроках історії України у 8 класі: методика формування історичних уявлень при вивченні теми: Україно-московський договір. Переяславська рада (1654 р.). Історія в школі. 2019. Випуск № 7-8. С. 29-38.
16. Козинець В.П. Живопис на уроках історії. Київ. Радянська школа, 1989. 126 с.
17. Котигоренко В.О. Джерелознавство історії України. Довідник. Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. 216 с.

18. Ладиченко Т.В. Аналізуючи різні погляди, виробляти власне історичне мислення: Історія в школах України. 2003. Випуск №3. С.27-29.
19. Методичні вказівки до написання та технічного оформлення навчально-наукових та кваліфікаційних досліджень студентів: Навчально-методичне видання/ Укладачі: В. П. Михайлюк, О. М. Сапицька. Київ: СНУ ім. В. Даля, 2023. 41 с.
20. Мисан В.О. Час повернутися до історичних джерел. Історія в школах України. 2009. Випуск № 21 (613). С. 14-18.
21. Міронова І.С. Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії: навчальний посібник. Миколаїв: Видавництво ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.
22. Могорита В.М. Писемне джерело як компонент шкільного підручника з історії України: Педагогічні науки. Збірник наукових праць. 2017. Випуск LXXIX. Т.1. С.35-39.
23. Молоткіна В.К., Тарапон О.А. Історичні документи як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії: Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація, 2022. Випуск 16. С. 107-129.
24. Молоткіна В., Хмельницька Л. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів: Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація, 2023. Випуск 18. С. 227-252.
25. Мороз І., Мороз П. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі: Український педагогічний журнал. 2019. Випуск № 4. С. 142-152.
26. Найман О.Я. Голокост в Україні (Історія України, 10 кл.): Історія в школі. 2019. Випуск № 9-10. С. 43-49.

27. Панченко П.П., Тимченко С.М., Турченко Ф.Г. Новітня історія України (1939-2001): підручник для 11 – го класу середнього загальноосвітнього навчального закладу. Київ: Генеза, 2001. 383 с.
28. Пометун О.І. Підручник з історії у контексті діяльнісного і компетентнісного підходів: Педагогічні науки. Збірник наукових праць. 2008. Випуск 50. Ч. 1. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. С.83-89.
29. Пометун І.О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі: навчальний посібник. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
30. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-ІХ. Дата звернення: 16.10.2024 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
31. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392. Дата звернення: 16.10.2024 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>
32. Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 30.07.2024 р. № 1072. Дата звернення: 16.10.2024 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1072729-24#Text>
33. Про затвердження типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти III ступеня: наказ Міністерства освіти і науки України від 20.04.2018 р. № 408. Дата звернення: 16.10.2024 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0408729-18>
34. Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму: монографія. Київ: Рад. школа, 1958. 480 с.

35. Терно С.О. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії: посібник для вчителя. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. 70 с.
36. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.